

DÁN KÁROLY

Kállay Béni és a magyar imperializmus

Egy bátortalan kísérlet maradványai

Kállay Béni halála óta életműve alig keltette fel a történészek érdeklődését, arról mind-ezidáig nem született átfogó történettudományi munka. Egyetlen kandidátusi értekezésen kívül – Ress Imre: Kállay Béni belgrádi diplomáciai működése, 1868-1871 – tevékenységét még nem dolgozta fel a történeti szakirodalom. Jelen dolgozatom valójában két kérdésre keresi a választ: először, hogy igaz-e az a feltevés, miszerint Kállay Béniben, a néhai történészben és fordítóban, képviselőben és követben, hivatalnokban és miniszterben egyszerre két személyt tisztelhetünk: az egyik a már említett hivatásokat úzó gyakorlati politikus és bürokrata, a másik pedig az előbbivel párhuzamosan fel-felbukkanó utópista, fantáziáló imperialista ideológus.¹ Az előbbi sorsa: teljes siker, a mérvadó körök elismerése volt a Monarchián belül és külföldön, míg az utóbbi: nagyfokú érdektelenség, minimális hatás és nyomtalan eltűnés. Másrészt megválaszolandó az is, miért sorolják a szörványosan megjelenő, különböző műfajhoz tartozó írások Kállayt a liberális politikusok közé, fennmaradt iratai ugyanis ennek ellenkezőjére engednek utalni.

Dolgozatom Kállay munkásságát esztétörténeti szempontból vizsgálja, igyekezvén kimutatni, melyek az állandó és melyek a változó elemek életművében, noha ezt a datálhatatlan adatok nagy száma erősen megnehezíti. Mindvégig törekedtem arra, hogy szavait minél hosszabb, az eredeti struktúrát megtartó, lehetőleg összefüggő idézetekkel adjam vissza, czáltal utat nyitva egy fontos és méltatlanul mellőzött történelmi alak hagyatékának számítógépes feldolgozásához, különös tekintettel a fogalom- és esztétörténeti elemzésekre.

Kállay Béni könyvtára a második világháborúig érintetlenül fennmaradt, ekkor azonban ismeretlenek szétthordták, maradványait azóta sem sikerült fellelni. Levéltári hagyatékának (Országos Levéltár, P 344. sz. fond) nagy részét megjelent írásainak kéziratai, valamint kisebb, legfeljebb néhány oldalas töredékek alkotják, ez utóbbiak rendszerint datálva sincsenek. Ezeket a hiányokat csak kevésbé ellensúlyozza Kállay belgrádi naplója, illetve titkárának, Thallóczy Lajosnak Kállayra vonatkozó feljegyzései, naplója (Országos Széchényi Könyvtár Fol. Hung. 1689 és Quart. Hung. 2549), melyek az 1880-as évektől kísérik nyomon az akkor már közös pénzügyminiszterre előlépett történész és követ tevékenységét, érdekes információkat nyújtva a személyes környezetében megnyilvánuló államférfiről.

Kállay huszonegy évig volt Öfelsége Ferenc József császár és király minisztere. Rejtőzködő személyiségének megértését hagyatékának szétszóródása szinte lehetetlenné teszi. Ideológiájának rekonstrukciójára legfeljebb kísérletet tehetünk.

I. Kállay Béni eszmerendszerének közvetlen előzményei

a) John Stuart Mill és a gyarmatosítás liberális ideológiája

John Stuart Mill alkotta meg az első, részletesen kifejtett liberális elméletet a 19. századi brit imperializmus védelmében, kézenfekvőnek tűnik tehát a Millt fordító magyar imperialista ideológus, Kállay érvrendszerét Mill gondolataival összevetni.

¹ Németh G. Béla: Reálpolitikus és utópista egy személyben. Kritika, 1990. 3. sz. 20-23.

Az angol liberális tradíció – melyet Smith, Bentham és James Mill képviseltek pregnánsan – még „antiimperialista” volt, a szó azon értelmében, hogy véleményük szerint Anglia nem profitált gyarmatbirodalmának fenntartásából sem gazdasági, sem politikai tekintetben. A szigetország túlnépesedésének problémájára bizonyos értelemben gyógyír a kivándorlás – ezt legalább James Mill elismerte –, ugyanakkor úgy vélte, az ily módon kiáramló tőke veszteséget okoz az anyaországnak. Mindhárom gondolkodó egyetértett abban is, hogy a kolóniák állandó háborús gócek lehetnek. A liberálisokat továbbá az a félelem gyötörte, hogy a gyarmatok antiliberális kormányzata visszaüthet az anyaország politikai viszonyaira is, veszeltyeztetve az évszázadok során kialakított politikai intézményeket és szabadságokat.

Az ifjabb Mill ezzel szemben a birodalom fenntartásának propagátora lett, sőt a Kelet-Indiai Társaság alkalmazottjaként maga is aktív részesévé vált annak. India példáján kifejtette, hogy a kontinensnyi országot éppen saját lakosai, az indiaiak érdekében kell kolonizálnia a Brit Birodalomnak. Az indiaiak érdeke, s így a brit uralom kiterjesztésének oka is ugyanaz: az őslakosság civilizálásának nemes feladata. Ezért Mill elutasított minden, a birodalom föderatív átszervezésére irányuló elképzelést; úgy vélte, legjobb, ha a kolóniák Anglia szuverén uralmának tárgyai maradnak. Az angoloknak „jóindulatú despotizmust” kell gyakorolniuk az indiaiak – mint barbár népek – felett, természetesen az utóbbiak javára és boldogulására.² Így a „barbár függőségeknek” csak akkor lehet megfelelő kormányzata, amennyiben azokat autonóm szakértői testületekre – mint a Kelet-Indiai Társaság – bízzák, mivel azok egyelőre nem képesek kormányozni magukat.

A barbárok saját maguk kormányzatára való képtelenségére és a civilizáció terjesztésének nemes hagyományára való hivatkozással Mill gazdasági tekintetben is üdvösnek tartotta a kolonizációt: Anglia mint fejlett kapitalista társadalom, tőkét és embereket képes kiáramoltatni a gyarmatok felé, hiszen mindkettőből feleslegei vannak (Hobson és Lenin ugyancsre a következtetésre jutnak mintegy fél évszázad múlva, ám egyúttal negatív kontextusba helyezik Mill eredendően pozitív érveit).³

b) Kállay Béni: Előszó John Stuart Mill „A szabadságról” című művéhez

A fiatal Kállay eszmerendszerét és az ekkor vallott értékeit mindenekelőtt Kállaynak Mill *A szabadságról* című művéhez írott Előszavából ismerhetjük meg, mely a fordítással egyútt 1867-ben, a kiegyezés évében jelent meg.⁴

Kállay az Előszóban többször hangot ad ellenvéleményének, bírálatának a Mill által kifejtettekkel szemben. Ezek közül számunkra különösen érdekes az a megjegyzés, mely tagadja, hogy a „műveletlen, barbár népek” civilizálása érdekében megengedhető a felvilágosult zsarnokság: „Még kevésbé oszthatom [Mill] azon nézetét, hogy a műveletlen barbár népek nem tarthatnak számot egyéni szabadságukra, sőt hogy az ilyenek irányában minden felvilágosodott, művelt lelkű uralkodó jogosan kényszerítő zsarnoksággal élhet, ha ugyan célja nem egyéb, mint ama nép polgáriasodása. ... Én azonban semmi oly törvényesen megállapított uralmat, még szellemét sem szeretném elismerve látni, mely az egyéni szabadságot semmisíti meg ... én az ily művelődést nagy szerencsétlenségnek tartanám, mert olyasvalamivel kecsegteti e népeket, amit még nem ismernek, s így nem is óhajtanak.”⁵

Az 1867-es kiegyezés azonban új perspektívákat nyitott a magyar politika számára, és Kállay igen gyorsan reagált az új helyzetre. Ez többek között azt is jelentette, hogy nézetei éppen ebben a tekintetben jelentősen megváltoztak, sőt majd Bosznia-Hercegovina kor-

² Morning Chronicle, 1846. október 26. 4.

³ Sullivan, Eileen P.: Liberalism and Imperialism. Journal of the History of Ideas, 1983. 599-617.

⁴ Kállay Béni: „A szabadságról”. Előszó John Stuart Mill művéhez. Holnap Kiadó, 1993. (a továbbiakban: Előszó)

⁵ Előszó 78-83.

mányzói minőségében a gyakorlatban is kipróbálhatta, milyen is egy népet akarata ellenére civilizálni. Nem lehet tehát teljes bizonyossággal azt állítanunk, hogy az Előszóban egyszerűen Mill társadalomjobbító törekvéscivel nem ért egyet.⁶ Könnyen lehet: egyáltalán nem elvi ellenállás készítette arra, hogy ellentmondjon Millnek, hanem a Habsburg neoabszolutizmus közelmúltbéli tapasztalatai.

c) Nemzet és civilizáció: Széchenyi programja Kemény Zsigmond olvasatában

Hasonlóképpen érdemes megvizsgálni a civilizációs ideológia magyar gyökereit is: a külpolitikai okokon kívül milyen hazai eszméletörténeti előzmények hathattak Kállayra, kik voltak azok, akik segítették őt abban, hogy a kevésbé fejlett népek akarata ellenére történő civilizálásának ideáját magáévá tegye, sőt konzervatív elemekkel töltsé fel azt.

Széchenyi programjának legfőbb eleme – Kemény Zsigmond szerint – a magyarságnak mint nemzetnek a megerősítése, hatalmi pozícióinak megszilárdítása volt: „S mi vala Széchenynek nagy és mindent alárendelő törekvése? Fajunk biztosítása s nemesb kifejtése.” Idézi Széchenyt: „A magyar népnek nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni – Európában egyedüli heterogén sarjadék – ázsiai bölcsőjében rejtőz, eddigelé sehol ki nem fejlett, sehol érettségre nem virult sajátságait. ... Az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátságait mint ereklyét megőrizni és szepültlen minőségben kifejtetni ... Hivatásunk nem csekélyebb, mint a világot egy új nemzettel gazdagítani meg ...”⁷

Kemény aligha túlzott jelentősen: Széchenyi nemzetpolitikai megítélése ebben a tekintetben nem sokat változott másfél száz év alatt. Kemény volt az első, aki felismerte, hogy a döblingi beteg személyisége – akiről akkoriban mindenki annyit tudott csupán, hogy elméje és szíve meghasadt – milyen lehetőségeket rejt magában.

1859-ban furcsa, sárga színű könyv (később gyakran csak így emlegették: „a sárga könyv”) jelent meg Londonban *Ein Blick auf den anonymen Rückblick*⁸ címmel, s ahogy az akkoriban gyakran előfordult, név nélkül. Aki elolvasta az éles és szarkasztikus vitairatot, mely a Bach-korszakot felmagasztaló *Ein Rückblick*... című, korábban Bécsben megjelent könyvvel polemizált, hamar rájöhetett, hogy szerzője nem lehet más, mint Széchenyi István. Az *Ein Rückblick*... a Magyarország alkotmányos jogait semmibe vevő, abszolutista Bach-rendszer apoteózisa volt, szorgalmasan elősorolta mindazon jótéteményeket, melyekkel, úgymond, Ausztria elhalmozta elmaradott tartományát, Magyarországot. Ez ellen kelt ki Széchenyi, s így lett a *Blick* a Habsburg neoabszolutizmus kritikájának frappáns szimbóluma.

Kállay Béni húsz éves volt, amikor a *Blick* megjelent. A Thallóczy Lajos által összegyűjtött adatok (s a Kállayról tartott emlékbeszédének ezen adatokra épülő részei) a későbbi miniszter hazafias neveltetését bizonyítják.⁹ Csaknem lehetetlen, hogy a *Blick* körül kialakult vihar elkerülte volna a közügyek iránt felettebb fogékony Kállay figyelmét. (E körülmény fontosságára már utaltam az előző alfejezet végén.)

Kemény Zsigmond már az 1850-es évek elején megírja Széchenyi-tanulmányát és a *Még egy szó a forradalom után* című röpiratát. Magyarország még katonai közigazgatás alatt áll, s ő már azon gondolkodik, milyen legyen a szuverenitásában, öntudatában lerombolt ország az elbukott forradalom és szabadságharc után; milyen legyen a történelem során oly sokadszor magára találó magyar nemzet közéletét meghatározó politikai diskurzus, mely elemek, fogalmak körül rendeződjek el az. Úgy érzi: bármennyire lehetetlennek tűnik is az adott pil-

⁶ Takáts József: Kállay Béni, John Stuart Mill és a modern társadalom. Holmi, 1996. május. 776. (a továbbiakban: Takáts)

⁷ Kemény Zsigmond: Széchenyi István. 133-134.

⁸ Széchenyi István: *Ein Blick auf den anonymen Rückblick*. London, 1859.

⁹ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689 csomagban Thallóczy gyűjtésében, illetve Thallóczy emlékbeszédének Kállay ifjúkorára vonatkozó részei.

lanatban, a konszolidáció elkerülhetetlen, Magyarország sorsát a Függetlenségi Nyilatkozat rövid kitérője után – melyet nem ismertek el Európa hatalmai – újra a Habsburg-házzal közös jövő fogja jelenteni.

Érvelését nagy körületekintéssel építi fel: szemügyre veszi az Osztrák Birodalom helyzetét, mint olyan hatalomét, amely mellett Magyarországnak nincs más alternatívája. Így foglalja össze gondolatait: „Ausztia tehát az 1848-diki forradalom óta oda van utasítva, hogy a nagy Eugen herczegnek, rég elfeledett tanácsait vegye és fölhalgyva a »kizárólagos« német iránnyal, fölhalgyva a »német császárság eszméjével«, fölhalgyva a »tisztán nyugot-európai« politikával; siessen befolyását keleten meggyökereztetni.”¹⁰ Az itáliai tartományok elszakadása, Schmerling nagynémet álmainak semmivé foszlása, Königrätz megaláztatása előtt mindez sem Magyarországon, sem az osztrák tartományokban nem tűnt evidenciának. (Valójában utána sem. Az osztrák clit sohasem tudott igazán megbarátkozni a keleti orientáció gondolatával.)

Széchenyi nemzetiségi politikája Keménynél mint a türelmetlen, erőszakkal magyarosító politikát megtestesítő liberális Kossuthal élesen szembenálló, türelmes és engedékeny álláspont példája jelenik meg.¹¹ S hogy miért oly fontos ez Kemény számára, kiderül a röpirat soraiból. Itt fejti ki ugyanis Kemény, hogy a magyarság miként kapcsolódhat be Ausztia keleti küldetésébe. Az osztrák birodalom európai kulcsa (az eredetileg németországi liberálisoktól, például Friedrich List-től az 1840-es évekből származó gondolat nyomán) a Kelet, a kulcs azonban – írja Kemény meglehetősen képszerűen – csak akkor tárja föl a civilizáció elől elzárt területeket, csak akkor nyit utat a műveltségnek, ha a „germánizmus és szlávizmus” nem kerül kikerülhetetlenül összeütközésbe egymással. Ennek feltétele pedig az, hogy az Osztrák Birodalom keleti részeiben a polgárosodás „oly elem által hasson átalakítólag a Keletre, mely hódításait féltékenység felkeltése nélkül gyakorolja”, azaz „a germán tartományok által Nyugatra támaszkodva, a kitisztított magyar államiság útján Keletre hatva.”¹² Kemény szerint tehát az osztrák politikának közvetítő elemre van szüksége, s erre nem lehet alkalmas más, csak a magyarság, mivel a magyar nemzet – noha származását tekintve keleti nép – kész volt vérét ontani a nyugat-európai érdekekért, amikor erre szükség volt. Éppen ennek köszönhetően Nyugat-Európában védett körülmények között folyhatott a „polgárisodás”.¹³ Természetesen nem feledkezik meg a nyugati kereszténységhez való csatlakozásról sem. A magyarság küldetésére ennek megfelelően úgy hivatkozik, mint olyan gondolatra, mely mindig is vezérelte az ország politikáját, vagy legalábbis annak meghatározó eleme volt, bár egy ideje feledésbe merült. „Szóval a magyar azon közvetítő elem, melyet nem a röpirat fedezett először fel, ... de az idők oda vittek, hogy a napi politika számos hősei előtt a századok által megpecsételt állítás majdnem fölfedezésnek látszik.”¹⁴

¹⁰ Kemény Zsigmond: Még egy szó a forradalom után. 374.

¹¹ Kossuth a civilizációs küldetés tekintetében még jó hivatkozási alap lehetett volna. 1841. április második hetében a Pesti Hirlapba írott vezércikkében a következő gondolatokat olvashatjuk: „Mi vagyunk mi magyarok? Középre vetve két roppant nemzetiség közé, melynek mindkettejéből tömérdek elem zavarja sajátságunkat; ... Mi hát kikerülhetetlen hivatásunk ez állásponton? Kiállani az első rohanást, midőn egykoron a két nagy elem összeütközik, és ... frigyessülni azon elemmel mely mellett a világ szinpadán a magyar elem nagyszerű önállásban békén megférhet, melyhez királyunk trónérdeke barátságára hi, melyhez a civilisatio s jog és szabadság közös eszméi vonzanak...” Ebben Kemény 1850-ben sem találhatott semmi kivetnivalót. Ám Kossuth így folytatja: „frigyessülni pedig a másik ellen, mely már is vakondokkint turkálja ültetvényünket, mely mellett önállás lehetetlen, mely elnyeléssel fenyegeti nemzetiségünket melynek előcsapata barbárság, és hagyománya járom és szolgaság.” Kossuth Erdély és unio-cgység a magyarnak című vezércikkének összövege. Lackó Mihály közlése nyomán.

¹² Még egy szó 327-328.

¹³ Még egy szó 354-357.

¹⁴ Még egy szó 357.

Kemény számára tehát ez Széchenyi öröksége: „Széchenyi, ki kortársai közt legmélyebben látta, mily szorosan függnek Ausztria és különösen Magyarország érdekei a keleti kérdések fejleményeivel s megoldásával össze; a többek közt – mint idéztem is – oly sejtelenről volt áthatva, hogy a gondviselés számunkra tartotta fel azon ázsiai törzs polgárosítására eldöntőleg hatni, melylyel eredetünk közös, bár pályánk gyakran ellenséges vala: értem a törököket.”¹⁵ S hogy miért? „A jövőendő a keleten a szlávoké, vagy a szlávok által magukat ott megerősítő hatalmaké.”¹⁶

Széchenyinél valóban már a *Stádium*ban megtaláljuk a magyarság keleti küldetésének gondolatát, ám a Kemény által felmutatottnál sokkal halványabban fogalmazza meg: „s ekép Dunánk csak kiöntési átkunk, és soha más nemzetekkel egybekötő civilisatói csatornánk nem lehet – míg azon a’ magyar nemzetiség erős lelke nem segít ’s a’ t. Itt a’ feltámadás mindenre! –”¹⁷ Ez lenne tehát az „összemberi haladás” magyarságra rótt feladata.

Egy generációval később Kállay is ugyancsak az alapokra helyezte saját ideológiáját.

II. Az imperialista ideológus Kállay: a magyar birodalmi tradíciótól a vezérlő faj eszméjéig

Az utóbbi harminc évben – írja Szekfű Gyula – minden nemzetnek megvolt a maga imperializmusa, a környéken egyértelműen Magyarország rovására. Magyarország hibája nem az volt, hogy védekezett és fegyverkezett, hanem éppen az, hogy nem. „A magyar imperializmus védelemnek sem jó, sem elég, sem komoly nem volt”, csak „szófia beszéd ..., a középosztály egy kis, újságolvasó rétegének frázisokban megnyilvánuló jámbor kívánsága, melyet tetté és cselekvéssé fokozni még csak nem is kíséreltünk.”¹⁸

A jelen fejezet célja tisztázni azt, mit tett hozzá Kállay Béni e „szófia beszédhez”.

a) Az 1867-es kiegyezés mint lehetőség: esély a nagyhatalmi politikára

Ifjabb Andrassy Gyula a kilencvenes évek közepén úgy vélekedett: ha a kiegyezés valóban alapjaiban lenne elhibázott, amint azt a baloldal állítja, három évtized alatt az már biztosan kiderült volna. Hiszen a dualizmus új kereteit létrehozó paktum egyik célja a „külbiztonság” elérése volt, s mivel háborút harminc év alatt a Monarchia nem viselt, a kérdés arra redukálódott, hogy a hatalomért és befolyásért való versenyben mennyire állta meg a helyét – Andrassy találó hasonlatát idézve – a börzéhez hasonlatos európai államrendszerben, melyben minden államnak megvan az árfolyama, mely emelkedik és csökken szünet nélkül. Biztosította-e tehát a kiegyezés a Monarchiának a nagyhatalmi státust?

Andrassy szerint a válasz egyértelműen igen, hiszen míg 1866-ban csak Bismarck bölcsessége mentette meg Ausztriát, felismerve annak misszióját, egy évvel később a dualizmus visszazerezte annak „európai állását”.¹⁹ A Monarchia felbomlása után Apponyi Albert szinte szó szerint ismétli meg a dualizmus e credóját emlékirataiban.²⁰

„Centralisatio magyar szellemben. Eddig nem volt magyar kormányzatunk, most van. Ezt fél kell használni.”²¹ Ezt nem sokkal a kiegyezés után vethette papírra Kállay. Számára

¹⁵ Még egy szó 373.

¹⁶ Még egy szó 374.

¹⁷ Széchenyi István: *Stádium*. Budapest, 1905. 27.

¹⁸ Szekfű Gyula: *Három nemzedék*. Budapest, 1989. 304. (a továbbiakban: Szekfű)

¹⁹ Ifj. Andrassy Gyula: *Az 1867-iki kiegyezésről*. Franklin, Budapest, 1896. IV. fejezet: A kiegyezés credményeiről a hatalmi érdekek szempontjából. 119-125., 132-135.

²⁰ Apponyi Albert: *Örven év*. Pantheon, Budapest, 1926.

²¹ MOL P344/44.cs./Éf/8. 195-196.

a kérdés az volt: mit kezdjünk a visszanyert önállósággal. Nem állott tőle távol a magyarság szellemi, műveltségi és civilizációs fölényét hirdető, az egész 19. századon végigvonuló retorika, ám azzal is tisztában volt, hogy az „egy politikai nemzet” eszméjének illetően kibővítése sem lesz elegendő az ország létét fenyegető crók megfékezésére. Kállay szerint a dualizmust egyfajta ideológiai vákuum jellemezte. Nincs olyan kohéziós erő – vallotta –, mely a tizenegy népcsoportot akár csak valamilyen minimálprogram mentén egy irányba terelné, miközben a széthúzás erősebb, mint valaha, mégpedig a nem sokkal korábban létrejött szerb és román államok, valamint Oroszország aspirációinak következtében.

Kállay útkeresésének alapmotívuma tehát egy, a magyar nemzetet egyesítő gondolat lett. „Vezéreszmék ... egy eszme kell hogy az egész nemzetet áthassa hosszú időn át, ha fejlődni, gyarapodni, hatalomra vergődni óhajt. Nálunk most ily eszme nincs. Minden törekvésünk az Ausztriával való viszony alakulására irányul. Ily nagy eszme lehet a hódítás Kelet felé. Nem szükségkép kell ennek megvalósulni, de törekedni kell a felé. ... Vezérszerepet kell játszanunk a gyöngébbek között... E hatalom, ha elérjük is szinte [szintén – D. K.] nem lesz örökös, el fog nyészni az is az emberi nem folytonos küzdelmében. De az emberre nézve a kielégítő érzelm nem is annyira a cél elérése, mint a törekvés e cél felé. És ezért Madáchal: Küzdj és bízva bízzál.”²²

E vezérszerep kényszer szülte gyökerei még jól megmutatkoznak az alábbi, valószínűleg egy *Bosnyákország* címmel megjelent cikkre írott válaszában, melyet még jóval az okkupáció előtt írt. „Mi nem vagyunk hódító terjeszkedő hatalom, mi agresszív[c] nem léphetünk fel. De ha mások ... összeütközést idéznének elő, vagy oly lépéseket tennének, melyek talán csak közvetve vitális érdekeinket veszélyeztetnék ...”²³ A folytatás azonban már más irányt vesz: „Nagyhatalom mely nagyhatalmi érdekeiért nem tud vagy nem mer síkra szállni, megszünt nagyhatalom lenni s a többiek játékszerévé válik.” A nagyhatalmi politikában, a birodalmi logika törvényei szerint egy szereplő, azaz ország erejének mérőfoka igen egyszerűen kiszámolható a lakosság számának és az állam gazdasági erejének szorzataként. Ezen a „börzén” a passzivitás gyors kihullást jelent. Grünwald Béla, aki gyakori vendége volt Kállaynak, *Közigazgatásunk és a szabadság* című munkájában²⁴ hasonló érveket fejt ki: minden hiba, amit elkövetünk, nemzeti létünket fenyegeti. A passzív ellenállás megszokássá, második természetévé vált a magyaroknak, s így nem is gondolnak arra: nem védekezés, hanem támadás a nemzet feladata, nem a megsemmisítést kell elhárítania, hanem uralmát kiterjesztenie és biztosítania (nem meglepő, hogy e célok elérésének fő eszközeül ő is a közigazgatást említi meg). Grünwald is új irányt vár: „új eszméknek, új jelszavaknak, új törekvéseknek kell elfoglalni a nemzet szellemét, hogy új életet kezdjen ... ha egyetlen gondolata a küzdelem lesz a létért, a nagy tervszerű küzdelem, azzal a tudattal, hogy a küzdelemmel megmentheti létét, uralmát, de hogy a küzdelem nélkül biztos a halál.”²⁵

²² MOL P344/43.k. 256-258.

²³ MOL P344, 44cs. É/f 8. 193-194.

²⁴ Grünwald Béla: *Közigazgatásunk és a szabadság*. Ráth Mór, Budapest, 1876. 1-9. (továbbiakban: Grünwald)

Ugyanakkor Grünwald – s ezzel pontosan tükrözi a korszellemet – egyenesen tagadja, hogy ez expanziót is jelenthetne: „a mi missiónk nem utal minket a határon kívül, hogy ott hódítsunk, terjeszkedjünk ... a mi missiónk az, hogy ezt, ami van, betöltsük egészen.” Grünwald 18.

²⁵ Grünwald 161. Vö. Ábrányi Kornél Grünwaldot idéző sorait: „A multban kutattam a magyar gyengeségének, aljasságának, romlottságának okait. ... A baj gyökere mély s orvoslása nehéz, majdnem lehetetlen. De egy mód talán mégis volna, ha eszményekkel eltelt s gyakorlati megvalósításukra alkalmas, kemény emberek jutnak a kormányra s ezek tervszerűen felülről kezdenék a nemzet regenerációját, a hatalom eszközeivel nemesítenék meg, mint ahogy eddig ezekkel korrumpálták még az erkölcsileg is egészséges elemeket is ... Mindezt, tudjuk, csak a hatalom eszközeivel lehet elérni. A legtöbb magyar nem szolgál ingyen senkit ... De a hatalom kedvéért, mely valamely érdekét kielégítheti, szolgálni fogja

Kállay tehát nem óhajt mást, mint amit Asbóth János fogalmaz meg jóval később *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez* című könyvében: materiális és morális erőfeszítések szükségességét mind az egyes ember, mind a nemzet részéről.²⁶ Ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy a birodalom német és szláv nemzetiségeit is meg kell győzni ezen új törekvés számára. Keményéhez kísértetiesen hasonlítanak gondolatai: „Ausztriának, mióta megszűnt német hatalom lenni, s mióta a többi népfajok a némettel egyenlő jogosultságra vergődtek a birodalomban, ... ha nem akarja a birodalom egységét veszélyeztetni, teljesen, őszintén, és végkép le kell mondania a német politikáról. E lemondásnak természetes eredménye előbb vagy utóbb ... az Ausztrián kívül eső német tartományok egyesülése leendő. E német egység ... ha létrejön, okvetlenül veszélyes szomszédjává válhat.”²⁷ – írja egy 1866 és 1871 között született töredékében. Ausztria, az osztrák közvélemény azonban sohasem tette magáévá a „keleti irányt” sem pedig a magyar politikai elit másik kedves eszméjét, mely szerint a birodalom súlypontja áttevődött Magyarországra, s ezért a magyarságot bizonyos prioritások és további jogok illetik meg a Monarchia sorsának alakításában. Sokkal súlyosabb érvet határára sem fogadták volna ezt el.

b) Történelmi utalások Kállay érveiben

Kállay történelmi utalásai nem tartalmazzak lényegesen új elemeket. A magyar történelem máig legtöbbször alkalmazott hivatkozásai ezek (az egyetlen kivétel ez alól az ókori Róma többszöri szerepeltetése). Szent István *Intelmeit* idézi a többnyelvű országról, s persze nem mellékesen éppen a következő részt: „növeked az országot, hogy a te koronád mindenkitől dicsőíttessék.” Ugyanitt említi Hunyadi Jánost, Mátyás királyt is, s hozzáteszi: a feladat Zrínyi „dicsőségét kezünkben ismét megvirágoztatni”.²⁸ Érdekes körülmény, hogy Mátyás mint a birodalmi politika jelképe nincs bővebben kifejtve szövegeiben. Az Árpád-kor, majd Nagy Lajos, Mátyás mind a Balkán felé fordulnak – mondja Kállay, s „a Habsburg-dynastia uralkodása óta is minden kedvező alkalommal föléledt a Magyarországról átöröklött keleti politika, mely egykor nekünk valóban nemzeti politikánk volt.”²⁹ (Itt ugyanakkor megjegyzendő, hogy Kállay állításával szemben Mátyás éppen ellenkezőleg, inkább a Nyugat, mint a Balkán felé fordult.)

Bosznia-Hercegovina elfoglalása – melynek fejlődésére, kormányzatára Kállay rendkívül büszke volt – számára szintén ehhez az ősi, természetes örökségként felfogott keleti politikához való visszatérést jelenti. „A dynastikus elv, vagy tulajdonképpen maga a dynastia képezi tehát azon megingathatatlan szírtet, mely az osztrák-magyar államszervezet egységül biztos alapjául szolgál a további egység fennállhatására” – írja a *Memorandum Bosznia annexiójáról* című, halála után megjelent tanulmányában.³⁰ Ennek a dinasztikus politikának a kiterjesztése adja meg Kállay érvrendszerében Bosznia annexiójának az értelmét.

Azt azonban, hogy miért csak Bosznia (és nem a fejlettebb Szerbia) a célpont, egy néhány évtizeddel későbbi újságcikkből tudjuk meg: míg Bosznia-Hercegovina egészen Magyarországc volt, addig Szerbia csak részben. Bosznia-Hercegovina „jog és közigazgatási rendszerében teljesen beleolvadt Magyarországba”, s ennek történelmi emlékei még élnek ott. „Az a terület nem politikai, csak históriai egység volt és részben gazdasági”, nemzeti

a nemzeti érdeket is.” Ábrányi: Húsz esztendő. In: Politikai Magyarország. Budapest, 1912. II. kötet 403.

²⁶ Asbóth János: *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez*. Athenaeum, Budapest, 1892. 51.

²⁷ MOL P344, 44cs. É/f 8. 210.

²⁸ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 183-186.

²⁹ Kállay Béni: Emlékbeszéd gróf Andrássy Gyula felett. Budapest, 1891. 345. (továbbiakban: Emlékbeszéd)

³⁰ Kállay Béni: *Memorandum Bosznia annexióját illetőleg* (1873). Wertheimer Ede adta ki a Történeti Szemlében, 1914-ben, 257-264. oldal. Az eredeti kézirat a MOL P344/44.csomagban található.

kultúrája sem volt, csak hagyományai és emlékei, s mint ilyen, alkalmas terep egy birodalmi szempontból kedvező politikai nemzet kialakítására. Boszniát – így folytatódik az írás – nemcsak azért szállták meg a Monarchia csapatai, hogy „adminisztráljuk és a civilizáció áldásaiban részesítsük,” hanem a Monarchia keleti politikája számára szállottuk meg.³¹ A katonai-stratégiai célok és a dinasztikus elvek is egybecsnek: Bosznia-Hercegovinát hosszú határszakasz köti össze a Monarchiával, s mélyen benyúlik a török birodalom testébe, ezáltal természetes védővonalat képez az oroszok ellen – a Monarchia tehát Bosznia-Hercegovina és Dalmácia együttes birtoklásával úr lehet az Adrián.³² Egy – Thallóczy szerint Kállay inspirálta újságcikkben – a következőket olvashatjuk: Bosznia a kulcsa ugyanazon útvonalnak, melyet a rómaiak álmodtak s valósítottak meg Pannónián át: „A világraszóló római politikai érzék választotta ez uton a magyar imperiális politika most visszamehet a Keletre s leviheti oda a monarkia nagy érdekeit és civilizatorius erejét. A Habsburgok koronája új fényt, a monarkia nagy gazdasági politikája új területet kap, a melyből minden irányban elnőzhet tekintete és elnyúlhat a keze.”³³ S ezzel újabb meghatározó motívumra lertünk: az ókori Rómára.

Hermann Ottó 1904. július 30-án levelet írt Thallóczy Lajosnak Kállayról, melyben a következőképpen jellemzi a már halott politikust: „Kállay mint szervező ... abszolút magyar. Mi az?” S itt Apponyi Albert egy fejtegetését idézi: Európa államai hódítás útján jöttek létre. Nyugaton összehozták a győztes és a legázott, s az utóbbi dominált az „új típusban”, míg a törökök az uralkodó kasztot a meghódítottak fölé helyezték, meghagyva azonban az utóbbi tulajdonságait, melyek aztán fel is éledtek. A magyarok egy harmadik utat követtek: fenntartva faji tulajdonságaikat, a meghódítottakat, illetve az arra méltókat magukkal egyenlővé tették, befogadva őket a nemesség intézményébe. Hermann Ottó szerint ezt a politikát, a megnyerés politikáját akarta folytatni Kállay Boszniában, s mindezt szívósan és okosan tette, „mint egy primae occupationis gens-nek ivadéka-hoz illert is ez.”³⁴

Kállay Béni azonban messzebbre tekintett, amikor a magyar asszimilációs politika előmozdításának lehetőségeit kereste: véleménye szerint a magyarságnak saját példáján túl Róma – Kállay szemében a birodalmak legtokéletebbjének – példáját kell követnie.³⁵ Thallóczy gyűjteményében maradt fenn a következő szöveg: „Nagy sovinszta Róma. Azt nézzük. Mily nyomorult faluból vette kezdetét. Kis falu volt ... S mivé lett? A legerősebb állam. Pedig Róma nem kényszerítő eszközökkel terjesztette nyelvét a meghódított nemzetekre... A műveltséget a görögöktől vették. Bárhol az akkor ismert földön büszkén vallá magát bármely római alattvaló római polgárnak ... s miért? Mert a római politikai élet alapja az a nagy sovinizmus volt: minden római legyen. Az uralkodásra irányult minden törekvésük és tudtak uralkodni. Ezt kövessük. S ennek egy módja van, ha a magyarság ezen a földön ... domináló állást foglal el. Ha mi magyarok s különösen az az osztály, mely vezetésre van hivatva, elfoglal minden tért mely az állami és társadalmi élet keretében nyílik ... A szeregben ... A hol magyarok a tiszték, ott magyar lesz az ezred, s ha más nyelven szól a kommandó a lélek magyar” s ezen kívül a diplomáciában, gyógyításban stb. „Hát miért érik be a középosztály fiai, hogy csak a földet túrják meg ügyvédek, kisebb számban technikusok.”

³¹ A magyar imperium. Budapesti Hírlap, 1901. február 24. 1-3.

³² Andrassy politikája. Budapesti Hírlap, 1901. február 10. 1-2. Thallóczy szerint e cikksorozatot Kállay inspirálta, s erre valóban több töredék enged következtetni, melyek vázlatosan tartalmazzák egy-egy cikk kivonatát. E cikkekről bővebben lásd a fejezet végén.

³³ Andrassy politikája. Budapesti Hírlap, 1901. február 10. 1-2.

³⁴ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 141-142. Hermann Ottó: A magyar nép arca és jelleme című kötetében, különösen annak függelékében foglalkozik e kérdéssel. Természettudományi Társulat, Budapest, 1902.

³⁵ „Rajongó lelkesedéssel jellemzi Rómát. Egyáltalában mindig Róma volt ideálja. ... Éppen Róma egybeforrasztó ereje volt az, amit követendő példaképül állított fel.” Thallóczy kommentárja a Magyarország a Kelet és a Nyugot határán-hoz, OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 701.

Az idézet mellett Kállay írásával ez áll: „Tanúlni kell, dolgozni nem élvezetért, de a nagyságért küzdeni ... nekünk kell vezetni mi legyünk a példa ... Egy dolgot kell csak konzerválni, a magyar faj uralmát...”³⁶

Kállay, aki maga felettébb büszke volt arra, hogy őseinek nyomait egészen a legősibb száztiz magyar nemzetségig vissza tudta vezetni, természetesen tisztában volt azzal, hogy a magyar nemesség milyen személyiségeket köszönhetett a nemzet kiterjesztésének. Abban a hitben politizált, hogy Róma példája a nemzetté válás korában is követhető. Kállay a kortársait kívánta meggyőzni arról, hogy van esély és mód a nem magyar nemzetiségek integrálására, bizonyos közös alap megteremtésére, mely eltántorítja őket önálló fejlődésük akarásától, s e közös birodalmi jövő érdekében a nemzetiségek lemondanának arról az eufóriáról, melyet a magyaroknak is volt szerencsájuk nem sokkal korábban, az 1848-as forradalom idején átélni. Kállay azt látta Róma történetében, amit látni akart: egy nemzetiség művét, államalkotó és uralmát kiterjesztő erejét mint a hatalom gyakorlásának archetípusát.³⁷

c) *A magyarság mint vezetésre termett faj*

„Az erélyesség is vezethető rossz irányban, de azért az erélyes természet mindig több jóra képes, mint a közömbös és szenvedélytelen.”³⁸

A vezérnemzet dominanciájába vetett hit, mint a korai Kállay-idézet is tanúsítja, mélyen gyökeret vert politikai gondolkodásának már kezdeti stádiumában is. Az egyéniségek szerepét hangsúlyozó Carlyle tisztelőjeként Kállay az individuális és kollektív sorsok között – szorinté – fellelhető direkt kapcsolat, sőt párhuzam egy újabb aspektusát tárja elénk. „A nagyhatalmi állás ... – állítja Andrássyról tartott emlékbeszédében – azzal a hatással van az államok életében, melyet az egyes embernél az önbizalom gyakorol. Midőn tehát Andrassy amaz újból feléleszté, egyszersmind bizalmat öntött a Monarchia népeibe annak szilárd létele és jövője iránt.”³⁹

Így bontakozik ki a már eddig bemutatott motívumokból a határai közt élő népeket integráló, nagyhatalmi presztízsrre épülő birodalom képe, hogy kiegészüljön és egyben ki is teljessedjen a domináns jelleg forrásának, a „faj jellemének” megjelölésével. Az államot centralizálva építő és megtartó erő, valamint a más népcsoportok feletti dominancia egy tőről fakad, s ez nem más, mint a „faj tulajdonságai”. Mivel a „faj” szó a 19. század eszmétörténetének egyik legrugalmasabb kulcsszava, itt nem vállalkozom hosszabb elemzésre, csupán jelzem: nem egyszerűen a korábbi „etnikum” fogalom jelentésének módosulásáról vagy kiegészüléséről van szó. A „faj” a 19. század utolsó harmadának, a 20. század első évtizedeinek kikerülhetetlen fogalma volt, minden pro és kontra érvelés szívesen használt fordulata, mely nélkül évtizedekig szinte képtelenség volt súlyos érveket elővezetni, ugyanis nélküle az érvelés egyrészt korszerűtlennek, másrészt a kialakult dialóguson kívülre, légtüres térben mozognak minősült volna. A faj mint kulcsszó akkoriban a leghathatósabb tudományos érv volt:

³⁶ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 218-220. Kállayétól eltérő kézírás, a lap szélén saját jegyzeteivel. Valószínűleg diktálta, vagy iránymutatásai alapján készült a kézirat, erre utal ugyanis a lapokon található néhány húzás. További Rómára vonatkozó utalás található Thallóczyánál OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 183-184, valamint a fentiekkel párhuzamos, Kállay saját tollából eredő okfejtés, melyet ismertsége okán háttérbe helyeztem a levéltári anyaggal szemben: Kállay: Magyarország a Kelet és a Nyugot határán. Budapest, 1882. 57. és következő oldalak. Ez a mű a magyarság közvetítő szerepéről szóló fejezetben kerül részletes elemzésre.

³⁷ Róma egybeforrasztó erejének részletes és koncepciózus, az eddig felvázoltakkal megegyező kifejtése található: Magyarország a Kelet és a Nyugot határán. 61. és következő oldalak.

³⁸ Előszó 97.

³⁹ Emlékbeszéd 343. Idé kapcsolhatók Thallóczynak Kállay névjegyére sebtében lejegyzett sorai: „Benne van már az európai köztudatban, hogy a domináló magyar faj teljesen Európa képes. Minél inkább dominál, annál inkább megerősödik ez öntudat.” OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 189.

Spencer maga rémülten tapasztalta, hogy a „Survival of the fittest” elvét, melyet ő felfedezni vélt, a politikai paletta csaknem teljes egésze őszinte meggyőződéssel használja, homlokgyengést ellentétes politikai vélemények alátámasztására.

Kállay, mint az a következő cikktervezetből kitűnik, hitt a nemzeti dominancia államalkotó erejében:

„1. Államférfi szerentséje. Nem igaz. Érdem. Épp úgy van ez a nemzeteknél, ha hatalmokat eleinte kis dolgokban érvényesítették, később minden meghajlik előttük.

Ehhez: a nemzetiségek megnyerésének 1848 előtt nagy momentuma a nemesi privilégium, ma: a hatalom.

1. Ki a legény a tsárdában?

2. A hatalmat kell gyakorolni.

3. A chauvinizmus nagy és kicsi.

Ki vezet? Fajnak vezetésre van szüksége. ...

7. Nem jog, nem igazság, hanem hatalom.

8. A Rule Britannia szövegének értelme.”⁴⁰

Mi több, Kállay de facto megkülönböztetett államalkotásra képes és arra képtelen népeket. A *Magyarország a Kelet és a Nyugat határán* című munkából ismert gondolatmenet köszön vissza a következő töredékből: „Az európai Törökország keresztény népei, melyek számos külön népfajokra osztva, ha egyszer az őket most, bár igen lazán összefoglaló török uralomtól megszabadulnának, sem számuk, sem műveltségi viszonyaiknál fogva nem képesek önálló országokat képezni. ...kénytelenek lennének ez esetben egy hatalmasabb támaszt keresni, s ez nem lehet más, mint épen az osztrák birodalom, mely erejénél és nagyságánál fogva úgymint mindenkor elnyeléssel fenyegeti ez apró tartományokat, ha nem simulnak. Ausztria hivatása tehát keleten van, s e cél felé kell ... minden módon és mielőbb törekednie.”⁴¹

A saját nemzetük sorsának alakítására, a nemzetté válásra önmaguktól képtelen nemzetiségek – véli Kállay – czáltal olyan politikai formációra bíznák sorsukat, amely már maga is így, azaz valamely csoport belső erőkoncentrációja révén jött létre, sőt – *amint Az Árpádok és a magyar állam* című munkája (1896) kifejti – ennek is köszönheti megmaradását. „A magyar nemzetet belől több rokon faj. Egyik a többinek nyakára ült és vezetett. Később ez lett a kiváltságos osztály melyben megtetesült az állam ... ez támaszkodott népre mely szinte [szintén – D. K.] magyar.

Kiváltság eltűnt még osztály is mint politikai lény [tény? – D. K.], de él az még mint társadalmi réteg, az a mit középosztálynak nevezünk régi tradícióval, magyaros észjárással és azzal a mélyen gyökerező érzéssel, nála a hazaszeretet összeforr ezen réteg minden egyénével, mert hiszen ő a haza, ő az állam ...

Ez a társadalmi réteg van hivatva a magyar faj vezetője lenni, a magyar földön vezető népre támaszkodva, abból merítve anyagi erejét.

Egész nemzet nem gyakorolhatja dominálást, vagy egy faj, vagy egy osztály. (...) a nemzeteket nem a szabadság nem a jog, nem a műveltség tették naggyá s nem is ezek tényezők állapították meg a hatásukat kifelé. Ezek ... okozatok, nem okok.”⁴² A nemzeti tulajdonságo-

⁴⁰ MOL P344/44.cs/Éf8. 170-170. valamint lásd az 1901-1902-es hírlapi kampányról szóló alfejezetet. Ez a saját kezével írt vázlat bizonyítja tehát – a gondolatok következetes egyezésén túl is – hogy Kállaynak valóban köze volt az említett Budapesti Hírlapbeli cikksorozathoz.

⁴¹ MOL P344 Éf8. 210-211.

⁴² OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 211.

„Faj.

Vegyült faj vagyunk türk- finn

magyar a vezér rokon elemekből

mindig vezetne bármely nyelv. bef.

Mert

kat esszenciálisan magában hordó középosztály mint politikai toposz szintűgy közhelyszerű érv Kállay és kortársai számára. Jól tudta Kállay, mely elemeket kell használnia ahhoz, hogy a magyar politika érvrendszerén belül maradjon, annak centrumától bármennyire távol eső gondolatokat fogalmazott is meg.

A magyarság közvetítő szerepe is tökéletesen beilleszthető ebbe a tablóba: „a nyugatra ható nagy ideák jó talajra találtak itt. De átidomitottuk nemzeti lényünkhöz képest. Vezéreszme nem elméleti szabadság jogegyenlőség, humanizmus volt, hanem a magyar faj erceje, uralma.”⁴³

Az uralom gyakorlása azonban mit sem ér gyakorlati megvalósítási terv nélkül: „Tisza K. »a szolgabíró« elmulasztotta a fődolgot: vétkeesebben már nem is viselhette magát. Nemzetiségcinket ki kellett volna a sarkokból forgatni, megnyergelni, itt Bécsben tekintélyre szert tenni. A nagykövetek lejártak volna Budapestre, tőlünk kértek volna tanácsot, s mi egy n.[agy] hatalom összes eszközeit a magunk érdekében használhattunk volna fel, mi lettünk volna a központ. Staat Ungarn ... ez lett volna a Monarchiából. Ez lett volna crős hatalom forrása. De így, nem használta fel a kedvező pillanatot s megmaradt kicsinyes párttaktikusnak, a ki elbukott, s még csak nem is használt, mert 15 év alatt csak rontott az igazi nemzeti crón. ... Szomszédaink gyűlölete ellen csak a Monarchia n. hatalmi állásán belől van biztos támaszunk.”⁴⁴

Tisza Kálmán mulasztásáról bővebben szól a következő szöveghely: „Nem az a kérdés/fontos, hogy a nagy új eszmék, találmányok tőlünk származnak? Nem ez állapítja meg a hatást, a befolyást. Hanem az, hogy mindazok, kik a mi állami hatáskörünkben élnek vagy kénytelenek élni, tartozzanak bár a mi fajunkhoz, vagy másokhoz, a mi közvetítésünk által, a mi szellemünk szerint átalakítva kapják azokat. ... Ez a vezérszerep a melyet el kell vállalnunk. És ehhez kell, hogy tudjunk dominálni.

E végre el kell foglalni minden helyet az államban és társadalomban kiméletlenül, de nem brutalitással nem pusztán nyers erőszakkal. Hanem munka, kitartás és szorgalom kifejtésével a mely tulajdonokban felül kell mulanunk a velünk lakó más népeket mind. ...

Elfoglalni a helyeket katonaság, diplomácia, tanügy, kereskedelem, ipar (hajózás)

Mindez a magyar középosztályt illetné meg. És ekkor nem lenne versengés agrariusok és merkantilisták közt, mert együtt éreznének.

Mindezen relációkban mi uralkodnánk nemzetiségek fölött s szolgálnánk nekik példaképül.

Nemzetiségi nyelv tudása az administratio végét.”⁴⁵

Érdekes kettősség Kállay eszmerendszerében az, hogy noha egy nagyformátumú, sovinszta ideológia nem áll távol politikai ízlésétől, a magyar sovinizmus bizonyos gyakran alkalmazott módszereit (nemzetiségellenesség, magyar nyelv erőltetése) elutasítja. Persze a „sarkokból kiforgatni” fordulat sokat sejtető megállapítás, ezt azonban sajnos másutt nem fejti ki részletesebben.

*ebben van az államalkotó erő
nem az áthasonítás nyelvben de
erő
nemzetiségeket vezetni, magyar vezesse
ez a magyar politika”*

OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 216.

⁴³ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 213. Kissé lakonikusabban ugyanott: „Előbb crősnek kell lenni aztán jön a többi.” OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 214.

⁴⁴ Thallóczy Naplói, OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2459. 426-427.

⁴⁵ „Magyar Imperializmus” feliratú iratköteg, Thallóczy gyűjtése OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 187-188.

Hogy szomszédainak imént említett gyűlöletét Magyarország ki tudja védeni, meg kell találnia a helyzetnek legmegfelelőbb szerepet, s ezen a ponton kapcsolódik Kállay a legkövetlenebbül Széchenyi és Kemény örökségéhez.

d) Magyarország a Kelet és a Nyugat határán

„A művelődés nem elnyomója, hanem leghatalmasabb fejlesztője az egyéniségnek, ha ugyan annak irányozhatása teljesen az illetők belátására van bízva.”⁴⁶ Már e korai idézetben megmutatkozik Kállay egész későbbi koncepciójának egyik sarkpontja: a művelődés, az egyéniség és a nemzeti fejlődés összekapcsolása. Elemzésünk szempontjából ezért nem is ezen idézet első, hanem inkább a második része bír kiemelkedő jelentőséggel. Amennyiben ugyanis nem bízunk teljes egészében az illető nemzetiségre vagy népre saját sorsának alakítását, úgy ezáltal egyéniségének alakulását is befolyásoljuk. Természetesen nem tudjuk, hogy maga Kállay gondolt-e 1867-ben arra, hogyan s miként fogja a szabadság és szuverén fejlődés jegyében írott gondolatait később mint nemzetpolitikus visszájára fordítani. Tény azonban, hogy ezen idézet szerint Kállay implicit már azon a véleményen volt, hogy amennyiben nem bízunk egy népre saját fejlődését, annak irányát is alapvetően átrajzolhatjuk. Az 1883-ban, az Akadémián felolvasott *Magyarország a Kelet és a Nyugat határán*⁴⁷ című esszéjének pedig épp ez az alapgondolata: a magyarság mint a nyugati intézményekhez már hozzászokott, azokat nemzeti fejlődésébe szervesen integráló nép, keleti gyökereire támaszkodva, vállalja a közvetítést a nyugat és a Monarchia, valamint a Török Birodalom szláv népei között, így emelve azokat a civilizáció magasabb fokára. A magyarok közvetítése által e népekhez eljuttatott intézmények így rögtön a közvetítő nemzet képére is formálják azokat.

A magyarság közvetítő szerepe mindazonáltal Kállaynak nem ebben az esszéjében bukkan fel először. Hagyatékának egy korábbi töredéke is így szól: „Magyarország kapocs a nyugat és kelet között. Missiója épen a közvetítés.”⁴⁸ Összekapcsolva mindezt azon meggyőződésével, hogy a keleti népek – lévén a Kelet szellemének foglyai, ahol az elkülönülés lehetetlenné tette a hódítók és meghódítottak egybeolvadását s ezáltal nemzetetté válását⁴⁹ – képtelenek a nemzeti fejlődésre, a nemzeti fejlődést, a népcsoportok politikai integrációját biztosító közvetítő elem – azaz a magyarság – egyúttal ezen „keleti” népek civilizálásán keresztül beolvasztásukra is hivatott.

Kállay az egyéni szabadságot és a nemzeti fejlődést, önállóságot mint folyamatot – melyeket eredetileg Eötvös József hozta szoros kapcsolatba *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című művének második kötetében – a *Magyarország a Kelet és a Nyugat határán* című esszén kívül egy töredékében is összekapcsolja: „A nemzetiségi mozgalom így, amiként az pár évtizede óta jelentkezik és fejlődik, nem egyéb, mint az illető népek műveltségi fokához alkalmazott nyilvánulása azon eszmének, mely a műveltebb népek körében mint széles alapú demokracia, sőt socializmus mutatkozik. Ez eszme az egyéni szabadság eszméje, mely legalább a jelen nemzedék vezéreszméjének látszik lenni. A törökországi és osztrák szláv törzsek nemzetiségi törekvéseiben tehát bár öntudatlanul s fejletlen állapotuknak megfelelő alakban épen azon cél felé igyekeznek, melynek zászlaját Amerika, Anglia és Franciaország naponként meg-megújuló politico-socialisticus küzdelmeiben látunk mind nagyobb és nagyobb számmal megjeleníteni. És épen ezért a szláv törzsek ezen törekvése

⁴⁶ Előszó 92.

⁴⁷ Az Akadémia 1883. május 20-i ülésén olvasta fel esszéjét, amely még ugyanabban az évben meg is jelent: MTA Könyvtudó Hivatala, 1883.

⁴⁸ MOL P344/43.k. 256-258.

⁴⁹ Magyarország a Kelet és a Nyugat határán 54. és következő oldalak.

a legnagyobb figyelmet érdemli sőt a követeli. A korszellemet elnyomni, megsemmisíteni nem lehet, de igen irányozni. És Ausztriának ez utóbbi a feladata.”⁵⁰

Kállay azonban így – Eötvös nyomán – két, egymással nem azonos folyamatot mosott össze. Nehéz, sőt értelmetlen lenne azonban ezt számon kérni rajta, hiszen még nem tudhatta, hogy a nemzeti önállóság érzése nemhogy nem pusztán alacsonyabb fokozata az egyéni szabadság iránti váagnak, de hosszú időre háttérbe is tudja szorítani azt, ahogy azt sem, hogy a nemzetté válás nem jelent egyúttal zöld utat az egyéniség kibontakozásának. Ennél fogva abban sem lehetett igaza, hogy a keleti népek, gyorsan és gondosan átsegítve a „köztes” állomáson, az egyéni szabadság kérdését tűzik majd zászlajukra, s megfellebbezve nemzeti jellegük kibontakoztatásáról, egy tekintélyes birodalom büszke polgárai lesznek, sőt tekintély lesz az, ami annak keretein belül tartja őket.

e) Az 1901-1902-es hírlapi kampány a Budapesti Hírlapban

Kállay konzervatív alapokon nyugvó, civilizációs missziót hirdető retorikába csomagolt imperialista ideológiájának intellektuális kohéziója a kisebb hangsúlyeltolódások ellenére elméleti munkásságának teljes egészen végigkövethető. Az 1870-es évektől Európa nyugati felében elterjedő új-imperialista hullám expanzionista, gyarmatokért versengő felbuzdulása is elkerüli. Bár a konzervatív-nacionalista, programjában sovinszta Bánffy-éra küszöbén megjelent *Az Árpádok és a magyar állam* című munkája után Kállay töredékei között nem állapítható meg sorrend a tartalmi elemek alapján, így az iratok datálása gyakorlatilag lehetetlen, és saját művet, vagy akár csak hosszabb lélegzetű cikket sem ír ezután, mégis Thallóczy gyűjtésének és jegyzeteinek köszönhetően még egy nyomát felmutathatjuk Kállay Béni ideológusi tevékenységének: a *Budapesti Hírlap* 1901. és 1902. évfolyamaiban megjelent cikksorozatot.⁵¹

E kampány egészen végigvonul Kállay eszmerendszerének minden motívuma: „Az osztrák bomlás [azaz Ausztria nagynémet törekvéseinek, önálló hatalmi súlyának meghiúsulása – D. K.] szükségessé teszi az egységes, erős magyar királyságot”, melynek súlypontja immáron nem Bécs, hanem Budapest.⁵² A kényelmeskedők, akik azt hiszik, az események nem a saját törvényeik, hanem az ő kívánságaik szerint fognak haladni, nem látják, hogy a Monarchia épülete roskadozik, s távolról sem olyan örökéletű alakulat az, mint amilyennek hirdetik. „A monarchia jövőjének kérdésében nincsen semmi politika; nincsen sem Bécsben, sem Budapesten.”⁵³

Az osztrákok csak az olasz politika kudarca után ismerték be: a Monarchiának nincs mit keresnie nyugaton, közben pedig a török uralom alatt élő, ébredező népek történelmi okokból felénk fordultak, de mi nem nyújtottunk kezét, mert még mindig a Nyugattal voltunk elfoglalva. „Ott volt a monarchia előtt a Balkán, csak le kellett volna nyulnia érte. Nem tette”, mert még mindig a német politika kötötte le. Andrassy újította fel a régi magyar birodalmi politikát. A cikk írója – állítása szerint – jelen volt, amikor Andrassy Bosznia-Hercegovina okkupációja után az addig ellenkező Senyey Pált a következőképpen győzte meg: kezét a „földabroszon” végighúzva Szalonikira mutatott, és a beteg Sennyey jelentőségteljesen bólogatni kezdett.⁵⁴

Andrassy örökre alapozva adjunk a magyar nemzetnek „lelke röptéhez illő ideált”, hiszen a Monarchia elgyöngült, csak Magyarország erősítheti meg. Az ideál pedig nem lehet

⁵⁰ MOL P344/44.cs/Éf8. 210-211.

⁵¹ Erre utal Thallóczy megjegyzése: „A K. B. irányította s K. I. írta tényleg megjelent cikkek. Ezeket egyszer külön fogom kiadni. Thy.” OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 189.

⁵² Horvátország c. vezércikk, Budapesti Hírlap, 1900. október 21. 1-2.

⁵³ Az asztmás ember, Budapesti Hírlap, 1901. február 3. 1-2.

⁵⁴ Andrassy politikája, Budapesti Hírlap, 1901 február 10.

más, mint a magyar érdekszféra keletre történő kiterjesztése. „Ha a monarkia lábával a Balkánon áll, vérkeringése ott életszükséglet, ha a monarkia dereka, gerince Magyarország az Adriára könyöklő testével, s feje a monarkiának Bécsig ér: akkor a magyar imperiális politika erején kialakuló ez új formációjú monarkia nagy hatalmasság és nagy jövőbe néz.”⁵⁵

A Monarchia külpolitikai adottságain kívül a magyar faj jó tulajdonságai – melyeknek köszönhetően saját országát is fenntartotta – lehetővé teszik a terjeszkedését. „Tudott ur lenni s nemzeti ideált ápolt a lelkében. Uralkodó képessége s ideálért hevülése erkölcsöcinek erejéből fakadt. ... nem annyira a karja erejével, mint az akaratával kormányzott.”⁵⁶ „A magyar nép, a mikor megjelent Európában, már elvégezte a maga nemzeti kialakulását ... már Ázsiában. Irtó háborúknak lángoló küzdelmeiben született meg, mint villám az elemek csatáiban. Az egyik törzs a másikat az alakulásnak e kegyetlen folyamatában legyűrte s meghódította. Aki satnya vagy gyöngye, kevésbbé életrevaló volt, az ... elpusztult. Csak az erősek és a szívósak maradtak meg s ezeken ur lett a legerősebb ..., a magyar, s ez a faj lett aztán az irányító..., ez lett a nemzetnek, a nemzeti államnak alaposzlópa s egyszersmind homlokán koronája. ... Hatalomra termettségének tudatát, ezt véste be a mélységek mélyére... Nem a szabadságszeretete, nem a nagyobb műveltség, nem a különös szerencséje, nem a humanitárius jogérzéke, nem az igazságimádása, nem a fegyelmezetlenség, a melynél fogva egy csapással nem lehetett a fejét levágni, nem az állami berendezkedése, nem ezek tartották őt fenn; hanem uralomra termett nagy tulajdonságainak, más fajok fölött való kiválóságának, folyton előtörő, ... napról-napra ... bebizonyosodó felsőbbbségének, faji erejében gyökerező uralmi hivatásának kiirthatatlan érzése és visszautasíthatatlan érzetése mindazokkal, akikkel érintkezésbe jött.”⁵⁷

Kiváló tulajdonságait azonban lerontotta a „kicsinyes sovinizmus”, mely nem több, mint „szórakoztató csiklandozása önmagunknak. ... Nagyító tükör, a melyben odaadó figyelemmel csodáljuk megnagyobbodott izmainkat.” Ezzel szemben a nagy sovinizmus – mely vássott gyerek módjára csak kicsiben enged, nagyban soha, s melynek mintaképe Róma – megszűn elkerülte a magyarokat. Pedig a „rómainak lenni dicsőség, nem rómainak lenni szegény” érzése az, ami megmentheti a Monarchiát. Nem a saját találmányok keresése a lényeg, hanem a belső, már feldolgozott értékek saját szellemében való továbbörökítése. „Azt hirdeti tehát a nagy sovinizmus, hogy a magyarság ezen a földön domináló állást foglaljon el s azon túl vonzó és tiszteletet parancsoló erőre tegyen szert. Nagy sovinizmusában a magyar lélek előtt nem az a vágy ég, hogy a nagy, az új eszmék és találmányok az ő agya kohójából partanjának ki. Hanem az, hogy mindazok, a kik a mi állami hatáskörünkben élnek vagy kénytelenek élni, tartozzanak bármely fajtához, a mi közvetítésünk által, a mi szellemünk által átalakítottan, a mi kezünkől kapják azokat a vívmányokat.” A modern műveltségnek arra a fokára lépni, amelyen a Nyugat áll, egyelőre hiú remény, a magyarságnak most belső pozícióit kell megerősítenie: el kell foglalni a pozíciókat a katonaságnál, a közigazgatásban, a diplomáciában.⁵⁸

Nem járható út azonban a függetlenségi, Habsburg-ellenes tradíció. A közjogi vitákat, a felesleges feszültségek forrását kerülni kell. „Mi a magyar királyban és így a magyar dinasztiában is a magyar államnak külső megtestesülését látjuk. S mert egész lényünknek legfőbb ideálja a magyar nemzeti állam: ezért viseltetünk a szimbóluma, a dinasztia iránt is erősebb, mélyebb és igazabb érzéssel, mint más nemzetek.”⁵⁹

Kállay ideológiai palettája a századfordulóra, a cikkek szerint legalábbis úgy tűnik, új elemekkel is bővült, illetve bizonyos elemek megváltoztak.

⁵⁵ A magyar imperium, Budapesti Hírlap, 1901 február 24. 1-3.

⁵⁶ Föltámadás, Budapesti Hírlap, 1901. április 7., illetve nagyon hasonló a Nemzeti ideál című cikk 1901. április 14-én.

⁵⁷ Ki vezessen, Budapesti Hírlap, 1901. április 28.

⁵⁸ A sovinizmus. Budapesti Hírlap, 1901. május 26. 1.

⁵⁹ A történelem tanítása, Budapesti Hírlap, 1902. december 21. 1-3.

Az első és legszembetűnőbb változás a nyíltan expanzionista célok megfogalmazása az Andrássy-Sennyey félc történet közlésével. Korábban a birodalom összetartó erejét növelő, egyfajta belső imperializmust, a magyar érdekszférát, illetve a Monarchia hatalmi kisugárzását hirdető elemek domináltak gondolatmenetében, és földrajzi egységek, területek, ország-részek megnevezése – Bosznia-Hercegovina kivételével – még elvétel sem szerepelt szövegeiben. Szaloniki említése egyértelmű szakítás ezzel a tradícióval, egyúttal meglehetősen vérmes remények és törekvések jelzője is. Szaloniki birtoka ugyanis feltételezi a Duna-mente teljes okkupációját vagy annexióját (és Kállay Bosznia-Hercegovina ügyében annexiópárti volt!), s ez nem kevesebbet jelentett, mint Romániának, Szerbiának, Bulgáriának és Montenegrónak a Monarchiához csatolását valamilyen formában – ez jelenthette volna az említett országok térdre kényszerítését, de akár okkupációját is (itt nem érdemes azon tűnődni, vajon e terv mennyire volt reális úgy diplomáciai, mint katonai értelemben).

Nem kisebb jelentőségű, és legalább ennyire radikális újítást jelez a következő szövegrészlet is: „A nem magyarok és a magyarrá válni nem akarók által birtokolt földből kell kielégíteni a magyar parasztot! ... teljes kártalanítást nyújtó törvényes rendszabály” által, melynek költségét az állam, a nagy- és középirtok viselné. Kállay korábban a névmagyarosítást is fölösleges, céltalan asszimilációs formának tartotta, mely erőszakkal kivitelezve csak károkat okoz. Csak találgatni lehet, mi készítette őt nézetci ilyen radikális felülvizsgálatára, s arra, hogy ilyen mértékben ne vegye tudomásul sem a Monarchia objektív adottságait, sem éppen a Bánffy-korszak népszerűtlen, sovínisza és nemzetiségellenes politikájának folytathatatlan-ságát. Ugy érezte talán, hogy ennyi miniszterként eltöltött év után már nem sokáig maradhat a helyén, és nem lesz már befolyása az eseményekre úgy, mint addig, és ez türelmetlenné tette volna? Vagy az európai hatalmi rendszer átrajzolódására reagált volna így? Thallóczy egy újságcikk szélére odajegyezte: „Chamberlain hatott rá!”. Talán ezek a cikkek viselnék az angol miniszterelnök militáns retorikájának a nyomait? A fennmaradt iratanyagban még utalásokat sem találunk arra, mi motiválhatta őt, sőt másutt sem találkozunk hasonló törekvések megfogalmazásával.

Természetesen felmerül az a kérdés is, vajon ezek az elemek Kállay sajátjai voltak-e, vagy a cikkek írója-írói (személyüket szintén csak találgatni lehet) kibővítették a Kállaytól hallottakat. Esetleg Thallóczy olyan írásokat is ide válogatott volna, melyeket nem közvetlenül Kállay sugalmazott? Lehetséges-e egyáltalán, hogy Kállay ízlésének megfelelt, netán érdekében állt nyomtatásban olvasni például azt, hogy „pusztuljon a világ, ha a mi világunk nem tartható fön, pusztuljon el eszméivel, szépségével, gyönyörűségével, igazságaival, ha mi benne magyarokul meg nem maradhatunk s magyarokul nem fejlődhetünk?”⁶⁰

Ha Thallóczy híven festi le Kállay viszonyát e cikkekhez, Kállay nézetci sokat változtak akár csak 1896, *Az Árpádok és a magyar állam* megírása óta is. Ha nem, úgy egykori titkára minden egyes hivatkozásának súlyát újra kellene gondolnunk. További referenciák hiányában azonban erre a kérdésre nem tudunk válaszolni.

III. Pánszlávizmus és pánrusszicizmus – szlavofóbia és russzofóbia

Az 1848-as forradalom és szabadságharc orosz segítséggel történő leverése a magyar politikai elit számára egyúttal évtizedes félelmek beigazolódását is jelentette. A 18. század végének nemesi reformátorai a magyar nemzet – hagyományos értelemben vett, tehát a nemességét tömörítő politikai nemzet – politikai súlyának megőrzéséért indultak el a belpolitikai reformok ingoványos, magán- és még inkább közjogi buktatókkal teli útján, hogy a meg-

⁶⁰ A föld, Budapesti Hirlap, 1902. október 26. 1-2.

romlott hatalmi viszonyok között kiutat találjanak.⁶¹ A francia forradalom és a napóleoni háborúk viharainak múltával a hatalmi befolyás problémája még égetőbbé vált: a reformkor államférfiai már olyan evidenciaként kezelték a szláv veszélyt, mely lángba boríthatja a térséget, maga alá temetve a magyar korona tekintélyét, sőt létét, az önálló Magyarország megvalósulásának minden esélyét. A pánszlávizmus hazai interpretációja erőteljesen befolyásolta a magyar liberálisok nemzetiségi politikáját: asszimilációs szándékaik mögött inkább a félelem, semmint a nemzeti agresszió munkált.⁶² Wessclényi, Deák, Eötvös és Kossuth egyaránt ferde szándékokat sejtettek a horvátok és általában a szlávok nyelvi panaszai és követelései mögött, a pánszláv mozgalom pedig mint Oroszország kinyújtott keze jelent meg a köztudatban.⁶³

A szabadságharc leverése után e hatalmas tömbön belül, melyet a Magyar Királyság határain belül és kívül élő szlávok alkottak, különleges jelentőségre tett szert a Szerb Fejedelemség és Oroszország, az előbbi mint a függetlenségi háború alatt az egy politikai nemzet eszméjére épülő Magyarországgal szemben a legerősebb ellenállást kifejtő kisebbség anyországa, az utóbbi mint a függetlenségi háború kimenetelét eldöntő, Európa sorsának alakításában egyre aktívabb szerepet játszó, vallási tekintetben is eltérő jegyekkel rendelkező nagyhatalom. Kállay Béni mesterei, Eötvös és Andrássy maguk is a reformkor és a szabadságharc nemzedékéhez tartoztak. Mint a balkáni népek ismerője, sőt történetírója, s így a kérdés szakértője, Kállay a birodalmi külügyminiszter vonzáskörében árnyaltabb képet alakíthatott ki magának a pánszlávizmus problémájáról, ezt hátrahagyott írásai is egyértelműen bizonyítják.

Kállay még a hatvanas években megtanult szerbül és oroszul, látogatta a pesti szerbek kulturális rendezvényeit, egyleteit.⁶⁴ Ezt az időszakot a Kállayval foglalkozó irodalom úgy jellemzi: Kállay ismerkedett, barátkozott a szerbekkel, egyfajta pozitív érdeklődés vezérelte közeledését. Ez azonban távolról sem ilyen egyértelmű. Arról sem rendelkezünk bővebb információkkal, hogy ki, illetve milyen tényező indítja el Kállayt ezen az úton: ki az, aki e rendkívül ambiciózus, a németen kívül angolul és franciául is kitűnően beszélő, alapos hazafias nevelésben részesült, ám a nyugat eszméivel átitatott fiatalembert a Kelet megismerésére indítja.

a) Stratégia és taktika: félelem és Habsburg külpolitikai praktikák

Kállay hagyatékában fennmaradt egy 1865. augusztus 8-i keltezésű irat,⁶⁵ melyben még Horvátország szerepel, mint legvalószínűbb szövetséges Magyarország számára.⁶⁶ Az 1867-es kiegyezés és az 1868-as horvát kiegyezés azonban a horvátoknak nem biztosította az általi élet olyan fokú önállóságát, mint Magyarország számára, s ez eltávolította őket attól, hogy a Balkán felé nyitni kívánó magyar politika partnerei legyenek. Ezután következett az

⁶¹ Erről bővebben: Szabad György: Magyarország önálló államiságának kérdése a polgári átalakulás körében. Budapest, 1986. 29-30.

⁶² Varga János: Helyét kereső Magyarország. Budapest, 1982. 96. (továbbiakban: Varga)

⁶³ Kossuth Virrasszunk című vezércikke a Pesti Hírlapban egyenesen azt állította: szlávizmus és pánszlávizmus szelleme azonos a cárizmuséval, s ezért haladásellenes. Vörösmarty Főti dala 1842 októberében „észak rémes árnyai”-val oltott még több félelmet a szívekbe. Varga 99-104.

⁶⁴ Rcss Imre: Kállay Béni belgrádi diplomáciai működése 1868-1871. Kandidátusi értekezés, 1993.

⁶⁵ „Korunkban, midőn az individualitás érzete mind erősebben nyilatkozik, a nemzetiségi kérdés, mint annak egyik nyilvánulása” különösen fontos az olyan népek számára, mint a magyar, melynek jövője leginkább e kérdés sikeres megoldásától feltételeztetik”, „különösen s egyetértve mind azon nemzetiségekkel, melyek azáltal érintve vannak”. MOL P344/44/Éf8. 186-189.

⁶⁶ Erről meg a Horvát kérdés című töredékben, MOL P344/44cs/Éf8. 170-176.

Andrássy inspirálta közeledés a Szerb Fejedelemség felé,⁶⁷ ennek egyik kulcsfigurája éppen Kállay, mint belgrádi követ.⁶⁸

Ám ez a viszony is megromlik a szerb kormány oroszbarát fordulata nyomán, s ezt követően Kállay is megszűnik Boszniát a szerbeknek szánni.⁶⁹ Ezután kerül előtérbe Románia, amely korábban szüntelen bírálatok tárgya volt.⁷⁰

Az Oroszországtól való félelem és az aktív balkáni politikára törekvés, valamint a megosztás révén uralkodni vágyó birodalmi praktikák elsajátítása alakította ki ezt a szomszédos szláv népeket inkább taktikai, mint stratégiai szövetségesnek tekintő, őket egymás ellenében felhasználó és megosztó diplomáciát, melyet Kállay is képviselt, s ez új megvilágításba helyezi a pesti szerbekkel ismerkedő és barátkozó fiatal Kállay képét is.

A birodalmi logika erősebbnek bizonyult a nemzetiségek szabadságharc alatti ellenállásának katasztrofális emlékénel: 1878-ban Bosznia okkupációjával a Monarchia a gyarmatosító nemzetek sorába lépett. Akkor úgy tűnt, az első lépés történt meg ezen az új úton, s csak később vált nyilvánvalóvá, hogy ez egyben az utolsó is volt. A megosztás politikája azonban szilárd elméleten – a pánszlávizmus tagadásán – alapult Andrássynál épűgy, mint Kállaynál.

b) „Ó pánszlávizmus!”

Kállay 1868-as, röviddel Belgrádba érkezése után egy a bolgár és szerb határon tett utazásáról készített feljegyzései között található a következő idézet: „hangsúlyoztam, hogy mily óhajtható mind Ausztriára, mind Törökországra nézve a béke fenntartása. ... Szabri pasa különös szívességgel fogadott, a mi ugyan török szokás, de azt hiszem, hogy nagyrészt a jóbarát Ausztria hasonló szellemről lelkesültnek vélt ügynökét illeté. Ha tudná!”⁷¹ – így Kállay. Ez még a szerbekben taktikai szövetségest keresés időszaka: Kállay Dr. Rosent, a Vidov Dan segédszerkesztőjét ajánlja a magyar lapoknak levelezőnek, hogy „kibékítő szellemben a magyar és a szerb nemzet között és oroszellenes irányban” agitálhasson. Nem lehet pontosan tudni, vajon Kállay tapasztalataira alapozva nem hisz a pánszlávizmusban, vagy már cleve ezzel a prekonceptióval érkezett Belgrádba, és feltételezéséhez rendeli hozzá a „bizonyítékokat”, bár az utóbbi valószínűbb. Egy levelében fejti ki a szerbekről: „Az oroszról tartanak, de mégis úgy tekintik mint az egyetlen segítőt végszükség esetében. ... a nép alsóbb rétegeiben erős orosz sympáthiák léteznek már a vallás miatt is.” A levél végkicsengése azonban még optimista: a szerb nép „józan eszénél fogva könnyen felvilágosítható valódi érdekeiről”,⁷² sőt szövetségesek is akadnak a szerb vezető körökön belül: a meggyilkolt herceg és Milivoj hadügyminiszter ellensége az orosz befolyásnak, melyet megakadályozni a legnagyobb érdekünk.⁷³ A módszerek indoklása világos: „keleten vagy az ajándék, vagy az

⁶⁷ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1732 122.

⁶⁸ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1733 és 1732 pl. 126., 136., 145.

⁶⁹ Lásd Kállay belgrádi naplóinak vonatkozó részeit: MOL P344/31-34. 73. 97. és 224. A sor hosszan folytatható.

⁷⁰ A Kelet Népe 1876/13. számában – melynek külpolitikai tárgyú cikkeit a főszerkesztő, Halász Imre szerint Kállay egy személyben irányította, szemben a belpolitikai rovattal, melybe sosem avatkozott – számában már a következőket olvashatjuk a Romániával kötendő kereskedelmi szerződésről: „azok, akik jelenleg intézik Románia sorsát, úgy látszik megvannak győződve a felől, hogy hazájuk fejlődését mindenekelőtt a velünk való egyetértéstől és barátságos viszonyoktól várhatják. A román politikai pártok e meggyőződését ápolni és megszilárdítani, a leghelyesebb politika, melyet követhetünk, mert csak úgy fogjuk a keleten megingott és sok tekintetben lehanyagolt tekintélyünket helyreállíthatni, ha a kelet népei annak belátására jutnak, hogy mi akarjuk és tudjuk is jogos igényeiket pártolni és megvalósítani.” Kelet Népe, 1876/13. 1. vezércikk.

⁷¹ MOL P344, 44.cs. É/f 6. Utazás a Bolgár és a Szerb határokon. 28. és 55-101.

⁷² OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1733, 1868.V. 20. 85-86. Andrássynak írott levél.

⁷³ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1733, 1868.VI.12. Andrássynak, 94-96.

erőteljes fellépés használ egyedül” (ez a szerb kormánnyal kapcsolatos politikára vonatkozóan merül fel), a veszély pedig kézzel fogható: az orosz kormány – írja 1872-ben – egy millió forintot küldött Prágába a magyarországi szlávok között folytatandó agitációra, melyből állítólag részesül a magyar szélsőbal is – de a hírt megerősíteni nem tudja.⁷⁴

Ugyancsak belgrádi konzul korából maradt fenn egy levele Andrássyhoz (a levelezés tanúsága szerint Kállay a kötelező mértéket messze túllépő gyakorisággal és terjedelemben értekezett mentorával), melyben a Vaskapu szabályozásának külpolitikai bonyodalmairól elmélkedve – Ausztria-Magyarország Romániát bevonva, Szerbia háta mögött a Portával megegyezve végeznék el azt – így ír a külügyminiszternek: „Így állván a dolgok, bátorkodom azon igénytelen nézetnek kifejezést adni, hogy talán nem ártana Oláhországot e dologba behozni ... Ez által Szerbia a kérdésben magára maradna, de másrésztől Oláhország és Szerbia ezen különválása politikai tekintetben is csak előnyös volna reánk nézve; czáltal legvilágosabban kitűnnék az egész világ előtt hogy ez országok között nem létezik szolidaritás, hanem mindegyik csak saját közvetlen érdeke által indítatva cselekszik, Szerbia pedig teljesen izolálva maradna.”⁷⁵

Kállay tehát nem hitt a pánszlávizmus eszméjének létezésében, amelynek hatókörébe a felkezeleti egybetartozás miatt a magyar közvélemény a románságot is beleértette. Ez azonban nem azt jelenti, hogy nem érzékelt semmiféle veszélyt vagy nem tartott valamiféle átmeneti szláv egységre támaszkodó ellenséges fellépéstől. Éppen ellenkezőleg. Ezen veszélyek azonban véleménye szerint más tőről fakadnak, s ez a másik tényező Oroszország keleti politikája. Megjegyzendő, hogy éppen ebben az időszakban, tehát az 1868-as második, moszkvai szláv kongresszust követő években Oroszország valóban aktív mozgatója és gerjesztője volt a Monarchia szláv népeit a birodalom határán kívül élő rokonokkal összeforrasztani vágyó pánszláv mozgalomnak. Kállay – köszönhetően a vérbe ivódott gyanakvásnak – már csírájában érzékelt ezt.

Kállay szemében – s ezt valóban igyekezett alaposan megfigyelni – a különböző „szláv fajok” annyira szétágaznak nyelv, szokások és erkölcsök szerint,⁷⁶ hogy képtelenség őket egy nagy szláv vagy akár délszláv államban egyesíteni. A szerbek nemzeti törekvéseit illetően úgy véli, Szerbiában elméletileg mindenki szívesen bevonulna Boszniába a török ellen, de valójában csak álmodoznak a délszlávok egyesüléséről, kezdeményezni nem nagyon merénnék – sőt egy helyütt még azt is kétségbe vonja, hogy a kormány hívó szavára megmozdulnának.⁷⁷ Ezt erősíti meg egy kilenc éve ott élő magyar orvos, Dr. Mácsay is, aki szerint az „ittieniek” úgy megszokták a törököket, és, olyannyira közömbösek a többi délszláv sorsa iránt, hogy nem lenne semmilyen mozgalom még egy bolgár felkelés esetén sem – hacsak a szerb kormány el nem rendeli, de akkor sem örömmel.⁷⁸ Találkozik egy cseh származású orvossal is – a kerület orvosával – aki „daczára szláv létének a szerb nyelvet még mindig rossz kiejtéssel beszéli. Ó pánszlavizmus!” – kiállt fel Kállay.⁷⁹

Egységes szláv törekvések nincsenek, állítja tehát Kállay, az egész pánszláv mozgalom mesterségesen gerjesztett felelőtlen álmodozás (hiszen „a vind, horvát, szerb és bolgár s a cseh és tót ép oly kevésbé akar oroszra lenni, mint elnémetesedni vagy elmagyarosodni.”⁸⁰), kísérlet a Monarchia és azon belül különösen Magyarország bomlasztására.

⁷⁴ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1733, 1872. március 14. magánlevél Andrássynak.

⁷⁵ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1733, 1872.VI. 26. 14-15, valamint hasonló szellemben MOL P344/44/Éf8. 211. „A különböző szláv fajok annyira szétágaznak nyelv, szokások s erkölcsök szerint...”

⁷⁶ MOL P344, 44. cs, É/f 8, 211.

⁷⁷ MOL P344, 44. cs, É/f 6, Utazás a Bolgár és a Szerb határokon. 77.

⁷⁸ MOL P344, 44. cs, É/f 6, Utazás a Bolgár és a Szerb határokon. 97.

⁷⁹ MOL P344, 44. cs, É/f 6, Utazás a Bolgár és a Szerb határokon. 69.

⁸⁰ MOL P344, 44. cs, É/f 8, 211.

c) Oroszország – a pánszlávizmus fő gerjesztője

Az Országos Levéltárban található az a Kállay-kézirat, mely a maga szűkszavúságával és töredékességével éppen a pánszlávizmus-pánrusszicizmus problémakör kellős közepébe vág. A következőket olvashatjuk itt: az osztrák-magyar birodalomnak s különösen Magyarországnak egyetlen igazi ellensége van, s ez Oroszország, melyet mindenáron ártalmatlanná kell tenni. A veszély nem annak 70 milliós lélekszámában, műveltségében (azaz fejlettségében) vagy hadseregében keresendő, hanem Ausztria különböző szláv népeiben. Divat a pánszlávizmustól tartani, ám valójában anélkül, hogy ismernék annak értelmét; a szlávok egy nemzetté alakulása ugyanis „hiu agyrem” – Ausztria és a török birodalom szláv népei nem törekednek egyesülni. Kállay ugyanakkor szembefordul azzal az értelmezéssel is, mellyel „Európában” a pánrusszicizmust illetik, miszerint Oroszország védőszárnyai alatt egy nagy orosz birodalom jönné létre. A pánszlávizmus ezen felfogása is hibás, mivel ez a törekvés sem létezik, ugyanis „a szláv népek saját nemzeti egyéniségüknek sokkal erősebb érzé[sével?] bírnak, hogy sem azt bármi más nemzetiség kedvéért hajlandók volnának feláldozni” (itt Kállay mintha saját civilizáló vágyainak is ellent mondana). A „Monarchiánkra” leselkedő veszély azonban nagyon is valós: s az ezen népek „orosz-sympathiáiban” rejlik. „Vizsgáljuk meg ezt közelebbről” – írja, s itt véget ér a kézirat.⁸¹

A pánrusszicizmus problémája másutt is felbukkan irataiban, azzal a különbséggel azonban, hogy ezeken a helyeken már konkrét, közeli veszélyként említi azt. Ezen említett előfordulások főleg belgrádi konzulása idejéből származnak, amikor minden erejével le kívánván választani a szerbeket az orosz politikáról, állandóan hangsúlyozta az orosz nagypolitika veszélyességét a délszláv népekre épűgy, mint a magyarra.

Ugyanakkor nem lehet eléggé hangsúlyozni, milyen súlya volt az orosz veszély gondolatának Kállay nézeteiben. Belgrádi leveleinek és naplójának szinte minden lapján felbukkan Oroszország, és mindig valamilyen, az Osztrák-Magyar Monarchia pozícióit tudatosan veszélyeztető hatalomként. Hivatkozások tucatjaival lehetne csak érzékeltetni a magyar diplomata fáradozásainak mértékét az orosz befolyás visszaszorítására a Balkánon s az e mögött megbúvó engesztelhetetlen gyanakvást és félelmet. Belgrádi konzul korában Kállay őszintén kesereg az orosz diplomácia creje és hatékonysága felett: Viddinben találkozik az orosz alkonzullal, s dicséri, mennyire át van hatva Oroszország hivatásának, a pánszlávizmus eszméjének gondolatával, mennyire fel van készítve hivatására. „Fájdalom nálunk ez nem így van. Az osztrák ügynököket nem eszmék, a birodalom hivatásának érzete vezérlik ... a felülről rengő szellemben rejlik az [a bajok oka – D. K.] ... ez a szellem az egyik oka az osztrák politika óriási vereségeinek.”⁸²

Oroszország keleti törekvései című tanulmányában az orosz birodalmi politika történelmi gyökereit veszi szemügyre: „Oroszország fejlődési irányzatánál fogva nem ugyan a byzanczi birodalomnak, melyet soha nem birt s mely örökre megsemmisült, de a byzanczi műveltségnek, a byzanczi szellemnek, talán öntudatlanul is, ... örököse gyanánt tekinté magát s ez alapon igényt velt formálhatni azon területre is, melyen Konstantinápoly áll...”⁸³

Kállay így összegzi az orosz diplomácia eredményeit: „Oroszország minden török háború után területnagybodást nyert a porta birtokainak rovására,”⁸⁴ s a mi még ennél is fontosabb, a békekötésekkel bizonyos beavatkozási jogot tudott magának biztosítani a ke-

⁸¹ MOL P344, 44. cs, É/f 8, 163.

⁸² MOL P344, 44. cs, É/f 6, Utazás a Bolgár és a Szerb határokon. 55-101.

⁸³ Oroszország keleti törekvései. Ráth Mór, Budapest, 1881. (2. Kiadás) 13. (a továbbiakban: Oroszország keleti törekvései)

⁸⁴ ifjabb Andrássy Gyula így ír erről: „minden orosz-török konfliktus nyomában ott járt az orosz részről gerjesztett pánszlávizmus” ifj. Andrássy Gyula: Az 1867-iki kiegyezésről. Franklin, Budapest, 1896. 130.

resztyén rája vallási ügyeibe ... És viszont a keresztyének is, faj- és nyelvkülönbség nélkül, Oroszországtól várták felszabadításokat.”⁸⁵

Kállay az orosz külpolitikai törekvések alapelemeit bélyegezte meg ezzel. Az (ortodox) keresztyén testvérek védelme és a pánszlávizmus szerint nem más, mint álca, melyet az orosz nagypolitika használ valós céljainak elleplezésére.

d) „A szláv faj történeti sorsa”

Kállay hagyatékában található egy tanulmánytöredék, mely *A szláv faj történeti sorsa. Kérdés a nemzeti egységről* címet viseli. Másvalaki kézírásával készült ugyan, ám olyan híven tükrözi Kállay gondolkodásmódját, hogy minden bizonnyal az ő megrendelésére, illetve sugalmazására íródott, esetleg ő maga mondta tollba. Datálása problematikus, keletkezése valószínűleg az 1880-as évekre tehető.

Az irat a szlávság megosztottságát két fő tényezőre, a vallásra és a nyelvre vezeti vissza. Mindez kiegészül a népköltészet diverzitásával és hanyatlásával. „Mindebből kitűnik, hogy a szláv fajok története aligha mutatja föl az egység egy-egy nyomatakát.”⁸⁶ Kállay al-dunai utazásának már korábban idézett feljegyzéseiből, melyben a Szerbiában élő csch származású orvos nyelvi problémáin élcelődik, feltűnően jól illik e gondolatmenetbe.

A szláv ősrégi jelleg tehát – folytatódik az írás – egyre jobban szétbomlott különféle fajtákra, s egyre távolabb kerül ezen őseredeti egység központjától.⁸⁷ A köznép már nem is mutat semmilyen közös szláv jelleget. Ezzel szemben Oroszország Nagy Péter óta pályázik – állítja az Oroszország keleti törekvéseiből ismerős sor – a szlávok összefogójának címére.⁸⁸

Ha valaha tesznek is lépéseket majd a szláv népek a „fajegység” érdekében, az nem valamiféle rokonszenv, hanem a veszélyeztetettség felismerése, „az önfentartás érdekében” fog történni.

A szlávok, illetve egyes csoportjaik gyengesége már jóval előbb megjelenik Kállay gondolkodásában. Belgrádi naplójának harmadik kötetében a következőket olvashatjuk: „a szerbek ártalmatlanná tétele csak úgy lehetséges, ha a legnagyobb szigor fejtetik ki ellenük; veszendőben levő faj az elnyomásnak nem fog tudni ellentállni”. Beksics Gusztáv és Grünwald Béla magyarok telepítését szorgalmazó írásaira emlékeztet a folytatás: „az ily eljárásnak folytonosnak és következetesnek kell lenni. Továbbá szükségesnek látnám, hogy a Duna mentében magyarok telepíttessenek le, elválasztandó a mi szerbjainkat a túlsóktól...”⁸⁹

Kállay – amint arra már a korábbiakban utaltunk – komolyan vallotta, hogy a magyarság képes hatalmát kellő erővel és oly módon gyakorolni, hogy beolvassza a környezetében élő más népcsoportokat. A fenti idézet ízelítőt ad abból, milyen konkrét elképzeléseket alakított ki erről a folyamatról. Ami azonban nem tudható: ez a magában álló példa állandó szándékot jelöl, vagy csupán tovatűnő, pillanatnyi ötletet?

e) Kállay bosnyák nemzetkonceptiója

Az Osztrák-Magyar Monarchia két vezető nemzete számára a keleti-délkeleti irányú terjeszkedés, illetve az érdekszféra kiszélesítése egyúttal újabb szláv tömegek ellenőrzésével járt, ami a már meglévő problémák elmélyedését, sőt meghatványozását jelentette volna.

Kállay számára mind ideológiai-taktikai, mind stratégiai szempontból fontos volt tehát, hogy bármely okkupáció egyúttal ne terhelje a Monarchiát azonnal újabb, iránta lojalitást

⁸⁵ Oroszország keleti törekvései 112.

⁸⁶ MOL P344, 44.cs, Fb/6. 136.

⁸⁷ MOL P344, 44.cs, Fb/6. 49.

⁸⁸ MOL P344, 44.cs, Fb/6. 50-51.

⁸⁹ MOL P344, 33. k. 229. (891.) sz. bejegyzés, 1873. január 31.

nem érző és nem mutató etnikai csoportokkal. Bosnyák nemzetkoncepcióját is ennek tudatában alakította ki.

1878-ban már negyedik éve tartott a keresztény felkelés Boszniában. A törökök nem tudták pacifikálni a tartományt, míg a szerbek képtelenek voltak elfoglalni azt. A Monarchia ekkor a berlini kongresszus döntései értelmében megszállta a két tartományt. A megszállásnak mindenképpen voltak praktikus okai is: így sikerült újtár állni Szerbia terjeszkedésének, egyúttal meggátolni egy délszláv állam létrejöttét. Kállay Béni nevéhez fűződik az okkupációt követő modernizációs politika, mely evolúciós eszközökkel próbálta beilleszteni az alapvetően tradicionális társadalmat az európai civilizáció kereteibe.

Az 1860-as években még Kállay is a kortárs nemzeti állásponttal azonosult, Bosznia lakóit szerbeknek és horvátoknak minősítette. Ekkor még a tartomány e két nemzet közötti felosztásában kereste a megoldást. Később – erről tanúskodnak belgrádi naplói, valamint levelezése Andrássyval – a Szerb Fejedelemség kezére juttatta volna Bosznia és Hercegovina nagy részét, bár a dél-nyugati szeletet már ekkor a Monarchiának szánta. Ezt a periódust reprezentálja az 1877-ben megjelent *A szerb felkelés története*, mely Bosznia és Hercegovina szerb jellegét hangsúlyozza. Kállay – átmenetileg – úgy vélekedett: ha Szerbia megkapja e területeket, étvágya leohad egy időre, másrészt pedig sokáig el lesz foglalva integrálásukkal.

Kállay törekvéseinek középpontjában 1882. évet követően – ekkor lett a Monarchia közös pénzügyminisztere, egyúttal Bosznia és Hercegovina kormányzója – a következő koncepció állt: létre kell hozni a partikuláris nacionalizmussal és a muzulmán vallási fanatizmussal szemben egy egységes boszniai nemzettudatot, és ily módon ellenállni a szerb és a horvát versengésnek a tartományok birtokáért, valamint felszámolni a Monarchiától való elszakadás veszélyét. Kállay tervének fő támaszát a muzulmán arisztokráciában, valamint a helyi eredetű, vallási csoportok felett álló bürokráciában látta. Felfogása szerint a bosnyák nem etnikai alakulat, hanem politikai nemzet, melynek különböző vallási elitjét tartományi patriotizmus kapcsolja össze.

Az okkupációval körülbelül félmillió, korábban privilegizált helyzetben levő muzulmán került az Osztrák-Magyar Monarchia határain belülre, s amikor 1882-ben, egy újabb bosnyák felkelés után Kállay átveszi a tartományt, azonnal hozzáát a muzulmánok kiengeszteléséhez. A muzulmán arisztokráciát tönkretette volna a feudális tulajdonviszonyok megszüntetésével járó gazdasági sokk, ezért Kállay a hosszú távú átmenetet biztosító önkéntes megváltás koncepcióját támogatta. A vallási alapítványok, a vakufok megtartása, gazdálkodásuk átalakítása és jövedelmezővé tétele alkotta a hagyományos muzulmán vezetőréteg pozíciója megtartásának következő elemét (iskolareformot is akart Kállay, de a felekezeti iskolák tananyagának tartalmi korszerűsítését nem volt képes megoldani).

Kállay bosnyák nemzetkoncepciójában tehát a nemzeti individualitás és a tartományi patriotizmus történelmi eredetű és gyökerű jelenség, a boszniai muzulmánok identitásának fontos tudati eleme, érzelmi és szociális téren egyaránt meghatározója. Ez minden bizonnyal nem más, mint a liberális-nacionalista magyar nemzeti nemzetfelfogás adaptációja, mely hitt a földbirtok nemzetalkotó és megtartó erejében. Kállay igyekezett a középfokú oktatás elitista elemeit, s ez által a bosnyák tartományi tudatot erősíteni, a boszniai muzulmánok bogumil-horvát, azaz szláv eredetét népszerűsíteni. Ezzel kívánta megelőzni, hogy szláv szomszédok ne akarják minden áron emigrációra kényszeríteni. Kállay a lakosság egészét bosnyáknak tekintette, a közigazgatásban is ezt az elnevezést vette használatba. Kormányzóságának egész ideje alatt ellenezte az egyházi autonómiák létrejöttét. Törekvései azonban csak kevésbé jártak sikerrel. Igaz, mindössze huszonegy esztendő állt rendelkezésére, és halála után alig több mint egy évtizeddel már elkezdődött a világháború, mely átrajzolta a térképet. A bosnyák elit integráló hatása és nemzetiségi ellentétet áthidaló szerepe azonban csak csekély mér-

tékben érvényesült, ugyanígy a muzulmánosság sem tölthette be a neki szánt szerepet, identitása egyfajta bizonytalan, differenciálatlan jugoszlávizmusban öltött testet.⁹⁰

Törekvése, hogy az önálló bosnyák nemzeti tudat kialakításával ellensúlyozza a Monarchia szláv népcinck centrifugális törekvéseit, nem járt sikerrel. Munkája közben azonban számtalan ötletet és módszert próbált ki, valóban fáradhatatlanul tevékenykedett a siker érdekében. Erőfeszítéseiről Thallóczy többször is megemlékezik. Kállay Béni volt az, aki elindította Bosznia és Hercegovina nyugati értelemben vett civilizációját, modernizációját. A tartomány alkirályának tekintette magát, s igyekezett is úgy viselkedni, egyszerre szolgálva a Monarchia és Bosznia lakosságának érdekeit.

IV. Dinasztiahűség és centralizáció – a központosított birodalom eszméje Kállay Béninél

a) A centralizáció célja

„Miért szükséges nálunk inkább mint máshol az állami hatalom szilárdulása? Nagyhatalmi állás.”⁹¹ Ez a két mondat Kállay centralizmusról vallott nézeteinek alfája és omegája: a közjogi vitákba merevedett, rosszul és világos célok nélkül működő magyar politika és állam alapvető bírálata alapuló célmeghatározás.⁹² A nemzeti öntömjénezés messze elkerülte Kállayt: világosan látta, hogy állami beavatkozás nélkül sem bel-, sem külpolitikai céljainak végrehajtása nem válna lehetővé. „V. Az államnak kell tehát közbe lépnie s pótolni mindazt a mire az egyéni tevékenység képtelen. Fel kell hagyni a laissez faire elvével minden tekintetben. Ökonómiai téren és a politika terén is. Állam kell hogy [az] adminisztrációt kezébe vegye. Állam kell hogy irányozza és pártolja az ökonomikus tevékenységet is. [Áthúzva: Állam kell hogy buzdítson az actio politikára].”⁹³

A következő idézet összefoglalva, együtt ismétli meg a legfontosabb célokat: két idegen test, a német és a szláv közé szorítva, nemzeti tulajdonságainkat jól kihasználva, a nemzeti érdekeket figyelembe vevő központosítás által megerősödni a cél: „A küzdelemben a létért

⁹⁰ Ez az alcíjzet Rész Imre: Kállay Béni bosnyák nemzetkonceptiója című kéziratos tanulmánya segítségével készült. Thallóczy egy jegyzete módosítja csak e képet: „Látván, hogy a bosnyák mohamedánok nem lehetnek az önálló bosnyák 'eszme' képviselői sőt ezek közt egy csomó horvát érzelmű van, nem is bánja, ha ezekből katolikusok lesznek. Csak egyet feled, hogy a horvát aspirációk a magyar korona integritását fenyegetik s a mi belsőhelyünket gyöngítik s dissolutiora akarnak vezetni s hogy egy értelmi s anyagi kisebbséggel, 1/5-el nem lehet 4/5-t elnyomni s hogy a horvát-szlavon 'cultura' még magának HSz-nak sem elég. S bizony ma horvátokodik. Meddig?!” Quart Hung 2459, p669, 1900-ból származó szöveg.

⁹¹ MOL P344/44.cs./Éf/8. (töredékek) 181.

⁹² A közigazgatási reform képviselőházi vitájában tagadja, hogy a megyerendszer egyidős lenne az állammal, s hogy párhuzamos lett volna a fejlődésük: „ez merő illúzió”. Az autonómiát a 16. századi, Mohácsot követő interregnumra vezeti vissza, amikor az állam meggyengült, s ekkor „a tényleg eltűnt állam-eszme a megyében talált menedéket” és éledt újjá. Noha elismeri, hogy a megyére ebben a helyzetben szükség volt az állam fennmaradása érdekében, ez már nem tűnik számára elegendő érdemnek ahhoz, hogy a fennálló struktúra változatlanul fenn is maradjon. Mivel a kiegyezéssel beállott új állapotok már lehetővé teszik intézményeinknek az ország fejlettségi fokának megfelelő átalakítását, a közigazgatás reformja sem késhet tovább. Ennek okait így foglalja össze: „a még mai napig is fennálló megyei szervezet egyrészt az állami fensőségnek nélkülözhetetlen érvényesülését nagy részben megbénítja; másrészről pedig nem felel meg a valódi autonómia igényeinek sem” – szervezetenek és hatáskörének egyaránt át kell alakulnia. A Képviselőház Naplója, 1876. január 11. A fentiekkel azonos vagy közel azonos idejű lehet az alábbi töredék is: „önkéntes, nem magyar kormány veszélye most nem fenyeget, ezért az autonóm megye mint az alkotmány védbástyája többé már nem számít.” MOL P344/44.cs./Éf/8. 181.

⁹³ MOL P344/44.cs./Éf/8 (töredékek) 195-196.

Magyarországot kül- és belveszélyek fenyegetik. ... A küzdelem sikerülténél öncselekvő feltételi munkásság, takarékoság, kitartás, művelődés nemzeti nyelv ápolása és terjesztése. ... Leghathatóbb fegyver tehát a kormányzat. Centralisatio magyar szellemben. ... Eddig nem volt magyar kormányzatunk most van. Ezt fel kell használni.” Kállay itt mindenesetre távol kerül mentorától, Eötvöstől,⁹⁴ aki a központi kormányzás erényei mellett hibáit és veszélyeit is igyekezett számba venni. Eötvös így ír erről: „Nem igaz, hogy az állam a közigazgatási központosítás elvének alkalmazásából több erőt és biztosságot merít” képes, majd kifejti: a központosítás mellett felhozott okok ugyanazok, melyeket minden kényuralom szokott használni a szabadság ellen.⁹⁵ Eötvös koncepciója ugyanis két párhuzamos elemre épült: az állami centralizációt közigazgatási decentralizációval egészíti ki. Kállay, aki a liberális intézményeknek távolról sem volt olyan elszánt híve, a közigazgatási decentralizáció kérdését nem is tűzi napirendre. Rendszerint hallgat róla.

b) Népjellem és centralizáció

A „faj” szó jelentésének megváltozásával, kibővülésével egyre nagyobb jelentőségre tett szert a nép alapvető jelleme mint intézményeit és történelmét meghatározó tényező. Kállay következetesen épít az általa már használt elemekre: „Magyar közigazgatás jellege a centralisatio ... Az hogy éppen nyugaton akkor ellenkező irány birt tulsúllyal bizonyítja hogy megfelelt [a] nemzet jellemének ... II. Endre alatt nem autonomia csak oligarchia ellen ... Király törvényeknél meghallgatta nemzetet. De nem volt egyik részről sem törekvés a másiknak jogkörét vagy szabadságait csorbítani. Ez nem patriarchális állapot hanem szoros rendszer mely a nemzet természetéből származott.”⁹⁶ Ugyanitt újra előkerül az autonómia kérdése is: „Az államot kell mindenek előtt bensőleg megerősíteni [...] Autonomia. Bennünk nincs autonomicus érzés. Keleti nép vagyunk. Morgunk, okoskodunk, királynak ellenszöguölünk, de meghajlunk a vezetés előtt ha magyar és igazságos [...] Társadalom sem mutat autonomisticus irányt ... A masina magától nem megy, nagy tévedés[.] Kell hogy valaki mozgassa. ... Azoknak nézete, hogy masinának magától kell mozognia, ha egyes részei összevágának csak tudatlanságon és lustaságon alapszik s különösen emberi természet nem ismerésén melynek mindig minden vezetésre van szüksége de különösen nálunk keleti népnél.”⁹⁷

Kállay időről-időre igyekszik bizonyos történelmi utalásokat felhasználni annak érdekében, hogy célt érjen: az autonómia és centralizmus szembeállítása, az utóbbi szerepének felnagyítása a magyar történelem sikereiben is ilyen próbálkozás. E törekvései azonban sorban kudarcot vallottak: egészen pontosan csendes kudarcot. Az egy kézben összpontosuló hatalom, illetve erőszak teóriája „sok volt” a kortársaknak, bármilyen távlatokat nyitott is volna meg az ily módon – elméletileg – megerősödött állam számára. Ráadásul e távlatok, a balkáni befolyás, illetve hódítás különféle módozatai maguk is meglehetősen népszerűtlenné voltak, mint erre korábban már utaltunk.

b) Az Árpádok és a magyar állam – a centralizáció ideológiájának történelmi hivatkozásai

Kállay mindent megpróbált nézeteinek népszerűsítésére. 1896-ban, a magyar állam ezeréves fennállásának évfordulóján megjelentette *Az Árpádok és a magyar állam* című munkáját. A Bánffy-éra irányának messzemenően megfelelő tanulmány cseppet sem véletlenül éppen az

⁹⁴ Az 1860-as évek közepén a Nemzeti Kaszinóban Eötvös mutatta be Andrásynak a fiatal Kállay Bénit.

⁹⁵ A XIX. század uralkodó eszméi, IV. könyv, III. fejezet, 217., illetve Vallomások és gondolatok 748., 1091., 1112., 1130. és 1138. számú bejegyzések.

⁹⁶ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 182.

⁹⁷ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 190-193.

államalapító dinasztia törekvéseit igyekeznek beleilleszteni a szerző által részleteiben már kifejtett képbe.

Kállay a fejedelem intézményével kezdi: „nálunk kezdettől fogva az uralkodók adtak irányt”,⁹⁸ majd a honfoglalást és a török kiűldözését idéző harci érdemekre apellálva így folytatja: „Katona volt a magyar tetőtől talpig. ... E részben ... nem volt külön a többinél. De kitűnt más tekintetben. Csatarend, harczmodor, fegyverzet, erre nézve messze túlszárnyalja úgy Byzancznak, mint a nyugat-európai népeknek hadviselését. És ami mindennél több, egységes vezetés alatt állott. ... vakon engedelmeskedett a vezérnek s föltétlenül teljesíté parancsait.”⁹⁹ A Ferenc József-i konszolidáció apoteózisa is lehetne a következő néhány sor: „Ama viszonyban pedig, mely két oly erős tényező között, a minő nemzet és fejedelem, mindkettőjük legbelsőbb esztönének megfelelőleg fejlődött, a nemzet nem vesz semmit, ha teljescn a fejedelemnek engedí át a felsőség mellett a vezetést is.”¹⁰⁰

Mindezt mint az egyedi magyar fejlődés jellemzőjét értelmezi: „Európaszerte épen az elenkező irány kezdett lábra kapni. ... Kihalni látszik a közszellem, s helyébe az egyéniség s annak ereje, sőt erőszakoskodása lép. ... kezdődik a középkor particularistikus törekvéseivel. ... Ezzel ellentétben a magyar nép, jóval megelőzve korát, önként megszorítja az egyéniségnek annyira kedvező szervezetet, és nemzetté forrasztván egybe a törzseket, egységes fejedelmi hatalomnak veti alá magát.”¹⁰¹

A szalmaláng-hevületet ostorozó Széchenyi köszön vissza a következő sorokból: „újra bebizonyult, hogy fajunknak tulajdonságai között, talán a legbecsesebb: bámulatos ellenállási képességünk a balszerencsében. De épen ezért sokkal csekélyebb népünkben a tevékenység ösztöne. Tartós cselekvésre, nagy tettekre mindig csak öntudatos, erőteljes vezetés alatt tudunk felbuzdulni. A nemzet többsége készségesen meghajolt az ily vezetés előtt, még akkor is, midőn az kényszerítő hatalommal lépett fel. De mégis csak egy föltétel mellett ..., hogy a cél, melyre a vezető hatalom törekszik, nem más, mint a nemzet java.”¹⁰²

Kállay azzal is tisztában volt: a kiegyezéskor létrejött feltételek mellett a király nélkül egy lépés sem tehető. A törvények előszentesítésének és a személyi változások előzetes egyeztetésének joga a kiegyezési megállapodások egyik legfontosabb pontja volt. Az uralkodó és a nép akaratának „összeboronálása” több tehát Kállay számára, mint a császár és király iránti lojalitás kifejeződése¹⁰³ – a partikularizmus a nemzet lelkületével ellentétes, tehát az uralkodó iránti hűség felel csak meg a magyarság érdekeinek: István ellen „felzúdult ... a még lap-pangó particularizmus szelleme. Koppány lázadásában a pogányság fellobbbanása a kereszténység ellen csak külső ok vala. Voltakép a mind több tért nyerő egységes főhatalom ellen

⁹⁸ Kállay Béni: *Az Árpádok és a magyar állam*. Budapest, 1896. 297. (a továbbiakban: *Az Árpádok és a magyar állam*)

⁹⁹ *Az Árpádok és a magyar állam* 298.

¹⁰⁰ *Az Árpádok és a magyar állam* 299.

¹⁰¹ *Az Árpádok és a magyar állam* 300.

¹⁰² *Az Árpádok és a magyar állam* 300.

¹⁰³ Hoitsy Pál: *Nagymagyarország. A magyar történet jövő századai*. Wodianer és Tsa, Budapest, 1902. (a továbbiakban: *Nagymagyarország*) és *Jövők s az uralkodóház*. Révay, Budapest, 1894. (a továbbiakban: *Jövők s az uralkodóház*) című munkáiban hasonló elemekkel találkozunk: Hoitsy történelmi tételek helyett geopolitikai okokra hivatkozva tartja kívánatosnak a határvonalat a „Balkán vízvázlasztóját” levinni (*Jövők s az uralkodóház* 125.), Bulgáriát és Romániát egyaránt meghódítva (*Nagymagyarország* 27.). Hoitsy szerint a szerbek sem képesek az önálló nemzeti létre (*Nagymagyarország* 26.) A magyar nemzet szupremáciája, az erre való folytonos törekvése szerves következménye történetének, mert a Kárpát-medencében kialakuló államnak „csak akkor volt ... állandósága, ha egyetlen nemzet bírta az egész területet.” (*Nagymagyarország* 18.) „A dinasztiaink nemzetivé tétele pedig többet fog használni a magyar nemzetnek, mint egy szerencsésen végződő háború.” (*Nagymagyarország* 64.) Ehhez szükséges a dinasztia „megmagyarítása”, azaz a nemzet dinasztikus érzéseinek kifejlesztése, s ezzel párhuzamosan a nemzetet az uralkodótól elválasztó akadályok – például az önálló hadsereg vagy a közjogi kérdések – elvetése. (*Jövők s az uralkodóház* 128.)

irányult az. ... A körül forgott hát a kérdés, vajon Magyarország egységes maradjon-e, avagy ketté válván, egyik fele a nyugati, másik a keleti világba vonassék be.” Kállay valószínűleg nem véletlenül éppen az ország kettészakadásával példálózik itt: a reformkor és a 19. század e dolgozatban már többször említett alapfelfelmének, a „herderi jóslatnak” egy változata ez.¹⁰⁴ A központi akaratot – mint már előbb többször kifejtette – a megye autonómiája sem akadályozta: „Közte és az alattvalók közt nem állott semmi más hatáskör, mely az ő hatalmának gyakorlatát korlátozta vagy éppen megsemmisítette volna. ... Künn az országban ott van a megye, pusztán mint a központi hatalom akaratát közvetítő administratív beosztás, ha szabad ily kifejezéssel élni.”¹⁰⁵

Kállay Magyarországot még át is helyezi két történelmi régió határáról az egyikbe, sőt a magyar fejlődést mint a nyugat-európai modell előfutárát tünteti fel: „Valóban az Árpádok Magyarországa teljesen centralizált állam volt, az egyetlen akkor egész Nyugat-Európában. Mi már az állam megalakulásánál létesítettük azt, a mit Európa csak százados harcok árán érhetett el. Nem képzelhető ez másként, mint hogy a szervezet összhangban állott a magyar nép szellemével. ... és megfelelt még fajunk azon tulajdonságának is, hogy mindig zúgóldik az erőteljes vezetés ellen, de ha az igazságos, nemcsak eltűri, de készségesen követi is. ... a mi fejlődési irányunk kezdettől fogva az egységesítés felé terelt bennünket. Feltaláljuk a vonást a magyar nemességben, abban a hatalmas tényezőben is, mely abban a korban a politikai nemzetet alkotta.”¹⁰⁶

c) Centralizáció, és ami azon túl van: kísérlet az értelmezésre

„Nem intézmények biztosítják a nemzetet az uralkodói önkény ellen, hanem együttes erőzése a koronával. Ez a kölcsönös egyértelműség a nemzet dynastikus hűségének is legszilárdabb alapja.”¹⁰⁷ Az, hogy Kállay ilyen messzire merészkedik, akár egyetlen tényezővel is magyarázható: Ferenc József császár és király mint a Monarchia hadseregének teljhatalmú főparancsnoka, mindennél fontosabb pontja az imperialista törekvéseknek. Kállay tudja, hogy nélküle egy tapodtat sem léphet.

Kállay számára a magyar politikai élet mindig vörös posztó volt: sorozatos kudarok, mellőzöttség és frusztráció színhelye. Kezdetben, amikor a parlamentben Bosznia annektálásának lehetőségét felveti, muszka bérencnek nevezik, majd aulikus Beamter hírébe kerül, amikor a külügyminisztérium tisztviselője lesz. Vagyoni helyzete sem tette lehetővé, hogy képviselő legyen: mandátuma árát nem tudta megfizetni. Külpolitikai törekvései visszhang nélkül maradtak, s afféle néma ellenállásba ütköztek: egyszerűen hallgattak róla. A magyar parlamenti munka számára a közjogi problémák nagy súlya miatt is elfogadhatatlan volt: nem értette, hogyan lehet effélékkel mulatni az időt. Így jut magának a parlamentáris formának a megkérdőjelezéséig. Kállay szemében a hatékonyság volt a jó politika mércéje: „Nem parlamenti forma vagy képviselői rendszer tehet egy államot egyedül nagygyá erőssé. Anglia példája nem számít[.] A talaj [olvashatatlan szó – D. K.] volt más melyből kivált[.] Minden népnek más intézmények kellene. Montesquieu nagy bűne hogy úgy dicsérte angol alkotmányt[.] ... Megyei autonomia alkotmány védőbástyája ... talán egykor, de akkor is csak védelmi elhárító szempontból ... Ma pedig actiora van szükség teremtésre.”¹⁰⁸ Nem bizonyítható azonban, hogy Kállay tervezett volna konkrét lépéseket a parlamentáris intézmények átalakítására vagy kiiktatására.

¹⁰⁴ Az Árpádok és a magyar állam 304.

¹⁰⁵ Az Árpádok és a magyar állam 307.

¹⁰⁶ Az Árpádok és a magyar állam 308.

¹⁰⁷ Az Árpádok és a magyar állam 310.

¹⁰⁸ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 190-193.

Nem magyarázhatunk azonban mindent a magyar politikai élettől elszenvedett pofonokkal. Kállay politikai credójában mélyen gyökeret vertek a liberális intézményekkel szembeni fenntartások. Ezt példázza az alábbi szöveghely is, mely Kállay és Miklós montenegrói herceg beszélgetését rögzíti Thallóczy lejegyzésében: „Mégis van különbség – jegyzé meg K. – az alkotmányos Itália s a szerencsére teljhatalommal kormányzott Montenegro között, a holl minden mozgás reprimálható.”¹⁰⁹ A gondolat azonban sokkal korábban felbukkan Kállaynál: „Nekünk azon kellene lennünk – írja naplójában már 1868-ban –, hogy az új [szerb – D. K.] kormány a liberalizmus és alkotmányosság ösvényére lépjen. Ezáltal pártok keletkezésének s egy ily ország kifelé nem nagyon erős. Erős csak autonomisztikusan koncentrált uralkodás alatt lehet valamely ország kifelé. Már czáltal eleje vétetnék a hódítási vágyaknak. És ez ránk nézve nagyobb előny lenne mintsem félelmes azon veszély, hogy a szabadabb Szerbia vonzót gyakorolna a többi délszlávokra.”¹¹⁰

Mondhatjuk, hogy a centralizáló Kállay nem tett mást, mint igyekezett szó szerint érteni az idősebb példakép, Eötvös szavait: „hiában van sok erő egymás mellett, hacsak minden egyes erő közös célra nem egyesül: az állam is csak úgy lehet hatalmasabb egyes részcínél, csak úgy töltheti be feladatát, ha azon részek egy egészcé egyesülnek benne. Csak az tagadhatja tehát általában a központosítás szükségét, aki az állam szükségét kétségbe vonja.”¹¹¹ Ugyanakkor elképzelhető, hogy alaposan újra kell gondolnunk a fiatal korban még liberálisnak tartott Kállay képét, amikor ezt olvassuk: „Azon tanácsot adom, hogy igyekezzünk Szerbiában szabadabb intézményeket létesíteni befolyásunk által, így az ország akció-ereje kifelé gyengülni fog.”¹¹² Nevezhetjük-e a fiatal Kállayt liberálisnak? Hiszen feketén-fehéren kiderül a fenti idézetekből: a liberális intézményeket – melyek szerinte egyértelműen csökkentik az állam erejét, és mi sem áll távolabb attól, amit ő maga kívánatosnak tartana – éppen ellenfelei körében szeretné terjeszteni. Könnyen lehet: Kállayról csupán ezért gondoljuk, hogy liberális volt, mert Millt fordított. *A szabadságról* azonban – és erre Takáts József is utal¹¹³ – a kortársak szemében még nem volt liberális filozófiai értekezés. Ne feledjük: a liberális intézmények bevezetésének negatív megítélése az idézetek tanúsága szerint az Előszó megjelenését követő esztendőből származik!¹¹⁴

V. Összefoglalás

Bármennyire csábító volt a lehetőség, hogy a Mill-fordító Kállay (*A szabadságról*-on kívül elkezdte fordítani Mill *Principles of Economy* című közgazdaságtani művét is, ám igen hamar félbehagyta) esetleg felhasználta a nagy angol filozófus imperialista ideológiájának egyes részeit, illetve azok hathattak rá, a megmaradt Kállay-hagyaték erre nem enged következtetni. Még ha használja is a Kállay a „civilizáció”, a „civilizálás” fogalmakat, ennek aligha van köze

¹⁰⁹ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1689. 12. 1882. szeptember 29.

¹¹⁰ Memorabilia. Kállay belgrádi naplója. MOL P344/31-34. k. 258. sz. bejegyzés 1868. június 19.

¹¹¹ Eötvös: A 19. század uralkodó eszméi, I. kötet, V. fejezet, 137.

¹¹² Memorabilia 272. bejegyzés, 1868. június 22. Milivoj szerb államférfivel beszélget: „azon leszek, hogy végkép lesujtsam ellenségeimet, s velük együtt az orosz befolyást, mégpedig úgy, hogy soha többé fel ne emelhesse fejét. – Erre megjegyeztem, hogy a cél elérésére legbiztosabb út a szabadelvűség, s azért csak maradjon meg azon.” Memorabilia 387. bejegyzés, 1868. július 17. Szintén szabad intézmények hirtelen bevezetésének veszélyeiről szól a MOL P344/31-33. kötet 513. bejegyzés, 1868. augusztus 10. is, ráadásul a Bosznia-terv keletkezésének idején.

¹¹³ Takáts 776.

¹¹⁴ K. Havas Géza „az egyik legtisztább liberális gondolkodó” jelzővel illeti Kállayt, aki a polgári demokráciát hirdette egy polgárság nélküli társadalomban. K. Havas Géza: Kállay Béni, a doktriner reálpolitikus. In: Talpra, halottak. Gondolat, Budapest, 1990. Valószínűleg K. Havas írásán (amely eredetileg a Népszava 1941. július 6-i számában jelent meg) alapul Németh G. Béla cikke.

ahhoz, amire Mill gondolt. Kállay civilizációs missziója mögött száraz hatalmi törekvések húzódnak meg, nem a liberális intézmények bevezetése és elterjedése felett érzett öröm. A modernizáció áldásainál, melyek ily módon a fejletlenebb nemzetiségek osztályrésze is lehetnének, fontosabb eleme gondolatmenetének a konzervatív, alapvetően hatalmi befolyásban és érdekszférák kiterjedésében mérő birodalmi logika.

Önmagában érdekes és izgalmas kérdés Kállay nézetei változásának végpontjait rögzíteni: a hazafias neveltetésű, szláv népek élén az Osztrák Birodalom ellen a dunai konföderáció eszméjéért harcba indulni vágyó ifjútól¹¹⁵ a dinasztiahű udvari emberig, Ferenc József környezete egyik legmegbízhatóbb tagjáig. Nem lenne kevésbé érdekes nyomon követni útját a parlamentáris formák megkérdőjelezéséig sem.

Kállay könyvtárának birtokában legalább azzal tisztában lehetnénk, hogy melyek voltak főbb olvasmányai. Gladstone, Kállay kortársa például szűkszavú, ám precíz naplójában sorra feljegyzett minden egyes művet, ami csak megfordult a kezében, sőt még levelezéséről is említést tesz. Kállay ezzel szemben korántsem volt ilyen ideális naplóíró; ifjúkori diáriuma csak igen rövid időszakot ölel fel, és belgrádi konzulága idején is – noha végig vezet naplót – figyelme, érdeklődése egyre kevésbé fordul „Memorabiliá”-ja felé, naplói egyre rövidebbek az utolsó három évben.

Fennmaradt hagyatéka a nyomtatásban is megjelent írásain kívül főleg töredékekből áll, cikkek és tanulmányok kezdeményeiből, apróbb feljegyzésekből, s ezekben a legfeltűnőbb éppen az, hogy a németül, franciául, angolul, szerbül és oroszul kitűnően olvasó és beszélő Kállay alig reflektál kora tudományos, kulturális és filozófiai eredményeire. Elvértve olvasható itt egy-egy név, ám rendre részletesebb kifejtés vagy kommentár nélkül. Művek címeivel pedig szinte nem is találkozunk.

Ugyanakkor igyekeztünk kimutatni, hogy Kállay eszméinek megvoltak a maguk magyar vonatkozású gyökerei, nem hagyományok nélküli, csupán a korszak fejlettebb országainak irányát követő, a magyar politikai közgondolkodással teljességgel ellentétes törekvéseket fogalmazott meg tehát. Az 1790-91-es országgyűlés által kiküldött regnicoláris bizottságok munkájától kezdve a magyar politikai elitet a „merre tovább” gondolata foglalkoztatta, melyet virágában tört ketté az 1848-49-es fegyveres konfliktus. Kállay úgy érezte, a kiegyezés korának politikacsinálói éppen ezzel a szívós kitartással kiutat kereső, a magyar nemzet megcrösödését szolgáló politikával szakítottak. Ő maga – bármennyire távolinak is tűnik a birodalom külpolitikájától, illetve a nem önálló, ám partikuláris érdekeit mindig megfogalmazó magyar külpolitikától mindaz, amit képviselt – igyekezett minden gondolatát, ideológiájának valamennyi elemét a magyar politikai kontextusnak megfelelő érvekbe ágyazni.

Szinte teljes szakítása a magyar politikai élettel – hiszen állandóan az uralkodó közelében, Bécsben tartózkodott –, a magyar politika elleni kiszólásai, egyre frusztráltabb dühe törekvései kudarcának köszönhető.

Kállay hitt a pozitivista fejlődésben, az Előszóban a történelmi fejlődés, az emberi haladás törvénycinek megismerhető voltát nyilvánítja ki.¹¹⁶ Úgy vélte – s ebben nem tévedett –, kora hatalmi ártrendeződésének kulcsmozzanata az egyes államok érdekszférájának kiterjesztése, új területek meghódítása; ez az a „törvény”, mely a 19. század utolsó harmadának, sőt talán a távolabbi jövőnek az eseményeit meghatározza. Konkrét politikai tervekkel, szövetségeseket keresve próbált a porondra lépni (1883-ban mint újdonsült miniszter, 1896-ban mint a magyar állam fennállását ünneplő ország – és nem mellékesen a Bánffy-kormány – érzelmeihez csatlakozó államférfi), de éppen ahhoz nem volt érzéke és türelme, amire a legnagyobb szükség lett volna: a függetlenségi álmoktól és közjogi vitáktól terhelt magyar politika meghódítására.

¹¹⁵ MOL P344/31.k. 55. 293. bejegyzés, 1868. június 26.

¹¹⁶ Előszó 20.

Pedig Kállay nagyon jól átlátható képletből indult ki: egy nagyhatalom hatalmi politika nélkül nem létezhet. Ha továbbra is tényező akar maradni, nem maradhat el versenytársai mögött. Mindennél fontosabb azonban, hogy maga az expanzió nem esszenciális eleme ideológiájának, nem direkt célja törekvéseinek. Kállay minden lépése útkeresés: mint írja, nem is feltétlenül kell megvalósulnia annak az ideálnak, melyet a magyar nép s a Monarchia vezércsméjéül ajánl.¹¹⁷ Törekvéseinek lényege az, hogy az öntudatára ébredt nemzet akaratát kiterjessze a Monarchia összes népeire, sőt a birodalom határain túlra, s így megnövekedett presztízsén keresztül új értelmet adjon a dualista államnak mint államközösségnek.

Az imperializmus irodalmát sokáig uraló korszakolás szerint Disraeli egy 1872-es beszédétől számítható az Új Imperializmus, az expanzionista ideológia és külpolitikai gyakorlat felvirágzása. Ez azonban igen félrevezető: Disraelit magát legkevésbé sem érdekelte a terjeszkedés, melynek üteme ráadásul meglehetősen egyenletes volt a 19. század folyamán, kivéve talán egy-egy rövid időszakot a 80-as és 90-es években. Disraeli a liberalizmus századában a liberális eszmék népszerűségét, a liberálisok folyamatos szellemi-érzelmi és nem utolsósorban politikai térnyerését akarta végre megállítani: új keretet kívánt adni annak a politikai diskurzusnak, melyben egyre inkább fogolynak érezte magát, s az imperiális politika, az angol „faj” győzelmének, érdekszférája kiterjesztésének ideája lett az, amellyel végül sikerült ezt megtennie. A brit Új Imperializmus kulcsa ebben van, a foglalások nem okai és nem is okozatai ennek: racionális külpolitikai döntések csupán.

Kállay is ebben látta munkája célját, ám ő sokkal kevésbé inspiratív közegben működött. Neki nem liberális eszmék miriádjával kellett szembenéznie, hanem – ahogy ő látta – közjogi szócsépléssel. Ellenfelei nem kiemelkedő intelligenciájú óriások voltak, mint Gladstone, hanem Tisza Kálmán, „a szolgabíró” – ahogy Kállay nevezte – és vazallus politikai rendszere. A magyar és a birodalmi külpolitika céljaitól egyaránt eltérő elképzeléseinek ezért igyekszik mindig olyan alapot teremteni írásaiban, melyek a kortársak számára megszokott politikai érvelésre vezethetők vissza: ilyenek a magyar „faj” uralma, közvetítő szerepe, illetve köztes léte, melyet keleti eredet és nyugati intézmények együtt határoznak meg.

Az expanzió mint motívum csak későn jelenik meg Kállaynál, a populista imperializmus Chamberlain nevétől fémjelzett tobzódása után, s noha a közvetett hatás itt valószínűsíthető, nem biztos, hogy fenn is áll. Mindazonáltal kidolgozatlanul marad Kállaynál, hogy a terjeszkedést hogyan s miként kellene végrehajtani, míg a „belső hódítást” – úgy tűnik legalábbis – lépcsőről lépcsőre alaposan kigondolta. (Bár arra már sokkal kevésbé ügyelt, hogy mi végre. Ezt az intézményi reformokra vonatkozó gondolatok, kísérletek teljes hiánya mutatja.) Még az ambiciózus terjeszkedés gondolatát is átszövi az alapmotívum: mindegyre továbbra is első-sorban mint kohéziós erőre van szükség.

Kállay alapvető tévedése is honi eredetű: Eötvös nyomán úgy véli, a nemzetiségi fejlődés az individualizáció egy mozzanata csupán, s ily módon ő is a társadalmi és egyéni fejlődés összemosásának, a nemzetiségi mozgalmak alábecsülésének csapdájába esik.

Kortársainak elsőprő többségével ellentétben – akik nem tudták, mit is kezdjenek azzal a nagyhatalmi helyzettel, melybe a kiegyezés révén a magyarság került – Kállay legalább megpróbálta azt mint adottságot, s nem mint állapotot értelmezni és kezelni. Ausztria mögött – vélte – a Monarchia bukása esetén még mindig ott áll nagy német testvére, ezzel szemben a magyarok magukra maradnak, amikor a „germán” és a „szláv” elem összeütközik. Kállay maga sem kívánt több szlávot a Monarchia kereteibe bevonni – jól bizonyítja ezt bosnyák nemzetkonceptiója –, ám úgy vélte, a birodalomnak akár ezen az áron is haladnia kell, hiszen a Nyugathoz gyenge és fejletlen még, csak a Kelet felé lehet valamit kezdeni.

Nincs igaza Nyemeth G. Bélának, amikor Kállayt utópiák gyártásával vádolja.¹¹⁸ Egy adott történelmi helyzet vagy konfliktus végkimenetelét előre kitalálni lehetetlen. A történe-

¹¹⁷ MOL P344 43.k. 256-258.

¹¹⁸ Lásd az 1. Lábjegyzetet!

lemben mindennek utólag van racionális oka. A kortársak szemében a Monarchia szétesése tűnt inkább lehetetlennek, nem belső átalakulása. Kállay azt mondta, a Monarchia szét fog hullani, ha nem viselkedik nagyhatalom módjára. Akkoriban inkább ezt nevezték negatív utópiának, holott számunkra ez csupán száraz tény, evidencia.

Szekfü Gyula, miközben elítéli és néhány újságolvasó középpolgár révedezésének tartja a magyar imperializmust, s a célok és eszközök groteszk divergenciájáról beszél, maga felettből imperialista nézőpontból bírálja azt: vagy a nemzetiségekkel vagy Ausztriával kellett volna szövetkezni, de nem e kettő ellenére. Nem „közjogászkodni” kellett volna, sőt azt elvetni, és a közös hadsereget megnyerni, vagy pedig – akár forradalom által! – kivívni a nemzeti hadsereget. Ehelyett csak ölbe tett kézzel nézték a nemzetiségek egyletcinc, bankjainak terjeszkedését, lakosságot nem telepítettek, s „a magyarság rideg atomizmusa” miatt a nemzetiségekkel nem vehettük fel a versenyt.¹¹⁹ Szavait bíráltnak szánja, holott ez inkább propaganda. Miért tettétek? – kérdezi, holott azt mondja valójában: ha már tettétek, miért nem így?

¹¹⁹ Szekfü 305. és környező oldalak.